MALA KNJIŽNICA „MAT
SVEZAK I

2/5-II-2.3

ULJUDBA PRASTAROGA SVIJETA

VRIJEME PRIJE 6000 GODINA.

NAPISAO

PROF. STJEPAN KUĆAK.

DOMINIKANSKI FIL. - TEOL. ZBOR

U ZAGREBU.
IZDALA „MATICA HRVATSKA".
1908.

DOMINIKANSKI FIL. - TEOL. ZBOR
„AKVINAC"
* DUBROVNIK *

MALA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE“
SVEZAK V.

ULJUDBA PRASTAROGA SVIJETA.

VRIJEME PRIJE 6000 GODINA.

NAPISAO

PROF. STJEPAN KUĆAK.

U ZAGREBU.
IZDALA „MATICA HRVATSKA“.
1908.

ULJUDBA PRASTAROGA SVIJETA.

VRIJEME PRIJE 6000 GODINA.

NAPISAO

PROF. STJEPAN KUĆAK.

DIONIČKA TISKARA U ZAGREBU.
1908.

„DA SE ISPUNI, KAKO JE PISANO."

NALAZ.

		Strana
1.	U v o d. Priroda i uljudba. Prirodni i kulturni narodi. Postanje čovjeka. Prastaro doba. .	7
2.	Č o v j e k. Sastavina od duše i tijela. Red prirodni i vrhunaravni. Carstvo čovječansko.	10
3.	R a j. Azija kolijevka čovječanstva. Starozavjetna objava. Čovjek se je slobodno odlučio za svoju sudbinu	16
4.	N a r o d i. Čovječje vrste ili pasmine. Najstariji nalazi čovjeka	22
5.	Napredak. Život učitelj i odgojitelj čovjeka. Kameno doba. Oganj i pronalazak kovova. Opeka. Lončarstvo. Pleter i tkanine . . .	27
6.	R a z l i k a. Prirodni i kulturni narodi. Život i običaji njihovi	36
7.	D r u š t v o. Porodica, bratstvo, pleme. Veći skupovi.	42
8.	S l o j e v i. Jači, slabiji; zasluga i prvenstvo. Staleži. Upliv društva	48
9.	D r ž a v a. Zajednički posjed i rad. Temelji zajednice. Državno uredjenje. Opstanak i rasulo.	54
10.	G o s p o d a r s t v o. Vrste gospodarstva. Čovjek se gospodarstvom pridigao. Pitome životinje.	60
11.	O r u g j e. Gragja i vrste orugja. Kako i za što se je gradilo?	72
12.	O r u ž j e. Gragja i vrste oružja. Za obranu, napadaj, nakit i odlikovanje.	76
13.	P o s u g j e. Prirodno i umjetno; kako i od čega gragjeno	81
14.	S p r a v e. Sastavni dijelovi sprava; primitivne i umjetne sprave	84
15.	O d j e ć a. Za nakit i zaštitu; prema potrebi i za odlikovanje	87

	Strana
16. Obrt. Potreba je obrt pronašla ; korist i privreda obrta	86
17. Promet. Uzroci prometa i trgovine, sredstva im	92
18. Nared. Fundus instructus. Kako je čovjek došao do nareda ?	96
19. Gragjevine. Nužda je učila graditi ; gragja i vrste gragjevina	100
20. Običaji. Život izvor običajima. Iz običaja se rodi zakon	105
21. Govor. Kako je nastao govor ? Postanje i proučavanje jezika	110
22. Vjera. Nužda vjerskih pojava. Obredi i žrtve ljudske	117
23. Pravda. Običajno pravo. Osveta i kazna. Zakletve i žrtve ljudske.	121
24. Umjenje. Umjetni rad. Vještina i narodni umjetnici	126
25. Znanje. Iskustvo i predaja izvor znanju. Znanje ragja ugled i moć. Odatle zvaničnici i prvaci naroda	132
26. Zaglavak. Završetak prastaroga i početak staroga doba. Svijet je djelo Božje. Zablude i spoznaja zdrava razuma	139

---

1. UVOD.

Uljudba ili kultura je svojstvo od svih stvorova jedinoga čovjeka. To je ono stanje čovjeka, kad se on pridigne iz prvobitnoga ili prirodnoga stanja svojega do kakova napretka. Što sámo niče bez rada ljudskoga, proizvod je prirode, a što se stvara radom i snagom ljudskom, proizvod je uljudbe ili kulture. Što se dakle razvija prirodnim zakonima bez utjecanja čovječjega, to zovemo prirodom ; a što biva nekom osnovom prema kakovoj svrsi, kojom hoćemo što postići, to zovemo uljudbom (cultura animi). U prirodnom dakle stanju nahodi se čovjek pod gospodstvom prirode i svega onoga, što ga okružuje ; u kulturnom stanju je čovjek gospodar prirode i svoje okoline. U prirodnom stanju su pokretači prirodni zakoni, u kulturnom samosvijesni rad i volja čovjeka.

Prema tomu su prirodni narodi svi oni zaostali primitivni narodi, koji nemaju uljudbe ili kulture. Posve divljega naroda bez ikakih znakova napretka ili kulture mi ne poznamo, samo si mislimo da je neko vrijeme čovjek i u takovu stanju bitisati morao. Jer i kod Botokuda, za koje drže, da su najsiromašniji i najmanje uljugjeni, nahodi se barem nekakih znakova uljudbe. Obilježje divljih, neuljugjenih naroda jest tromost i lijenost. Tu nema

reda ni ravnala, već sve biva kao po nekome nagonu i nuždi, kao da se čovjek ne može da makne, već vazda čeka, da izvana na nj djeluje kaka potreba, koja ga potiče i budi.

U kulturi se odrazuje vrijeme i rad ne pojedinaca već cijelih skupina, pa tako se može kultura ili uljudba prozvati proizvodom svega duševnoga rada nekoga vremena. Pak kako nesamo pojedinac već i cijeli narod izumirući predaje sve svoje tečevine nasljednicima, tako se i uljudba može zvati baštinom pregjašnjih rodova, kojih se rad u njihovoj uljudbi kao plod prikazuje. I kako se ta ljudska baština prolazeći od roda na rod, od naroda na narod rastače i razilazi na sve strane ljudskoga života i prebivanja, tako se ona ne nahodi nigdje kao kakovo zakopano blago, već su joj nalazišta po cijeloj zemlji i u svim narodima, te se njezinim sakupljanjem bave etnolozi, antropolozi, paleontolozi, historici geografi i sociolozi, koji sakupljajuć sve podatke svoga naučnoga istraživanja podavaju gragju kulturnim historicima, da uzmognu nacrtati kaku taku sliku uljudbe ljudske i za ona vremena, koja sižu u najdublju davninu ljudskoga roda i otkrivaju stanje i život prastaroga svijeta. U toj slici se ima zrcaliti njegov duševni i tjelesni rad ; kako je naime prirodni čovjek hoteći zadovoljiti svoje potrebe sve svoje sile ulagao u to, da i sebe uzdrži i da se pobrine za svoje potomstvo, koliko ga je na to opominjala unutarnja briga. U cjelokupnom tom radu su se gubili narodi i vremena, ali kako je svijet dalje opstojao, sačuvao je on mnogo toga iz onih tamnih minulih vremena,

što se još kod samih kulturnih današnjih naroda nahodi kao neka davna starina, koja je proživjela sve promjene vremena.

Prastari svijet kad počinje i gdje se svršava? Za početak njegov se pravo ne zna i hoće li se ikada moći točno označiti, to se za danas odrediti ne može. Što neki misle, da je čovjeku na zemlji već prošlo preko nekih četiri stotine tisuća godina, biti će pretjerano. Iz grobova i nalazišta ostanaka ljudskih, koji su jedini spomenici prastaroga svijeta, zaključuju geolozi i paleontolozi, da je čovjek živio na zemlji za četvrtoga razdoblja njezina ili kako to zovu za quartera ; ali da bi se mogao tražiti već u trećem razdoblju ili tercijeru, no za ovo posljednje nema jošte dokaza. Naučno istraživanje može se posve slobodno tim pitanjima baviti, a mi ćemo se držati onih važnih i vjerodostojnih razloga, iz kojih ne idemo predaleko u davninu, već samo toliko, koliko sudimo, da je trebao čovjek, da se pridigne do onoga razvoja, u kojem se kulturni njegov život počinje. Tomu njegovu razvoju po svoj prilici nije više trebalo, nego li je trebalo za sav dojakošnji kulturni razvoj njegov.

Po samoj starozavjetnoj predaji čovjek je završetak stvaranja i postanja svijeta, a i zdrav razum nas uči, da je svemožna mudrost dala doći čovjeku, kad je zemlja bila prema tomu, da čovjek na njoj opstojati uzmogne. Zemlja je dakle i svakolika priroda njezina bila u glavnom uregjena onako, kako ju danas vidimo, kad je čovjek kao najsavršeniji stvor na nju došao. Kašnje dakle nije ni moglo biti takih promjena na zemlji, kojih čovjek

podnijeti ne bi mogao. Na površini je zemlje i za čovjeka moglo trajati ono razdoblje, koje zovu četvrtim (quarterom), doba diluvijalno, iz kojega doba i potječu najstariji dokazi o čovjeku i njegovu životu. Ali kako je dugo postojalo to doba i u koje vrijeme toga doba pada pojava čovjeka, to se do danas odrediti nije dalo.

Taj prastari vijek svijeta trajao je sve do onoga vremena, kad je čovječanstvo dalo o sebi prve znamenite znakove svoga napretka i kad su izbili na svijet pojavi znatne duševne kulture njegove, a to je bilo pismom, kojim nam progovara kao živom riječi, dočim su svi drugi spomenici nijemi znakovi, iz kojih samo toliko znamo, da je živio, da je imao ruke i noge; kojima je obavljao najnužnije potrebe života. Ali i ovi rječiti znakovi ne govore tako jasno, da bismo mogli točno odrediti vrijeme njihovo; no prema svemu, što o tom znamo, bilo je najmanje prije šest tisuća godina, kad se je stari svijet dijelio od prastaroga, da i on započne svoj rad i život.

2. ČOVJEK.

Čovjek je biće sastavljeno od tijela i duše.

Tijelo je po sudbini svojoj smrtno; duša naprotiv nije smrtna, ona je po odregjenju svojem besmrtna i od vremena postanka svoga vječna. To je uvjerenje svega čovječanstva od postanka njegova, jer se nije jošte našlo naroda, koji ne bi u svome životu i običajima, osobito pojavama vjerskim i običajima pogrebnim u tu činjenicu vjerovao. Ustroj tijela ljudskoga (organizam) potpada zakonima sveukupne prirode te je promjenljiv i u tom jednak svim ustrojima tjelesnim, koje naučna istraživanja naših vremena sjajnim uspjehom istražuju i proučavaju hoteći prodrijeti u tajnu njihova postanka. Tim znanstvenim nastojanjima nije jošte zajamčen uspjeh, kojim se ponose mnogi, hvaleći se, da nijesu daleko od toga, da tim putem saznadu istinu o postanku čovjeka. Naučnomu ispitivanju i znanosti moraju biti otvoreni putovi, kojim ona ide prama svrsi svojoj; mi se megjutim time ne damo skrenuti s puta istine, na koju nas upućuje vrijeme naše i uvjerenje zdrava razuma. Jer tvrditi, da još uvijek traje i da će možda trajati u nedogledno vrijeme potpuna neizvjesnost o postanku svijeta i čovjeka, jest možda zgodan izgovor, ali nije potreba više, kad je to pitanje dozrjelo do istine i kad zdrav razum može i o tom imati potpuno uvjerenje.

Po sudbini svojoj, a ne po prvobitnom odregjenju, tijelo je ljudsko smrtno, kako ćemo to dalje razložiti, te slijedi zakone prirodne, što se zove prirodni red, jer imade i nadprirodni ili vrhunaravni red, kojemu potpada duša združena s tijelom, dakle potpuni čovjek. Ovoga vrhunaravnoga reda ne pripoznavaju oni, koji čovjeka uvrštuju u životinjsko carstvo te ne razlikuju čovjeka od životinje drukčije nego samo time, što je razumno biće (homo sapiens), pak ga i dovode u razvoj životinjski (evolutio) hoteći dokazati, da se je čovjek razvio od neke savršenije životinje, možda maj-

muna ; ali to je do dana današnjega ostala slutnja i nagadjanje, a mi ih u tome ne možemo sliediti iz prevažnih razloga i protudokaza sa strane kršćanske istine. Pak s toga bi bilo uputnije čovjeka izlučiti iz carstva životinjskoga i uvrstiti u posebno carstvo čovječansko, u koje spada čovjek sa mnogim vrstama svojim, u koje se je on razvio, potječući od dvoje ljudi ili jednoga ljudskoga para, muža i žene, kako to tvrdi starozavjetna objava i brane mnogi naučenjaci prvoga reda.

Čovjek, kaki jest po sudbini svojoj, koju je sam odabrao, potpada pod zakone prirodne, kojima se i duša, dok je združena s tijelom, pokoriti mora ; ali on ima poradi duševnoga dijela svoga takogjer potreba vrhunaravnoga reda, koje su u toliko uzvišenije od potreba prirodnoga reda, u koliko je neumrla duša uzvišenija od umrloga tijela.

Tu je dakle ona točka, na kojoj se razilazi čovječanstvo od životinjstva, pak ovo ide skroz s cijelim svojim postankom, razvojem i svrhom jedino u carstvo prirodno, dočim je svrha čovječanstva vrhunaravna, a život na zemlji po sudbini ljudskoj privezan uz zakone prirodne. Tim za čovjeka vrijede zakoni naravni i vrhunaravni. Naravni zakoni uzdržavaju čovjeka na životu i pribavljaju mu snagu, kojom duša razvija svoju djelatnost, jer je ona, dok je združena s tijelom, od njega odvisna ; vrhunaravni zakoni jesu hrana duše, bez koje ona u tijelu zadovoljna i sretna biti ne može. To su oni duševni zahtjevi, kojih životinja ne poznaje, težnja naime na nešto, što je izvan prirode i što prirodni zakoni dati ne mogu,

kao što su vjerski pojavi, kakovi se više ili manje razvijeni nahode u svim najprimitivnijim narodima i bez kojih nije bilo vremena i naroda na zemlji. Sve to je znanstveno utvrgjeno, kako dokazuje bogoslovna, dušoslovna i poredbena vjerska znanost, gdje se svatko, kome je do prave istine, o njojzi potpuno uputiti može ; a oni, koji preko prirodnih pojava i dokaza, koji se stiču samo sitnozorom i nožem, ne dopuštaju ništa, neka idu, prosto im je, tim svojim putem, kojim one svrhe, na koju čovjek teži, postići ne će ; ali će ostaviti desno i lijevo takova pitanja neriješena, bez kojih se život ljudski, razvoj i tok povjesti nikako i nikada protumačiti ne će moći.

Čovjek je pozemljar, ali uspravno hodajući baca svoj pogled na nebo i traži nešto ; sve životinje teže k zemlji i gledaju na nju ili po njoj ne imajući drugih potreba do životnih i tjelesnih. Tim se čovjek ne zadovoljava i tu je izvor svemu napretku čovječanstva i njegovoj uljudbi. Kazati će se, da u ono prastaro, predpovjesno doba nije ni čovjek za drugim čim težio, nego da zadovolji najpreče potrebe života. I danas ima još naroda, koji tako provode svoj život te su posve jednaki onima, kakove si mi sve ljude u ono prvo vrijeme predstavljamo ; ali od samih takovih ljudi dolazi i sav napredak ljudski i svakolika kultura današnja, kojom se posve pravo svijet ponosi. Nijedna vrst životinja, ni onih, koje su izginule, ni onih, koje još opstoje, nije dotjerala do najmanjega napretka osim toga, što su neke ljudi udomili i pripitomili, pak time i vrst samu oplemenili. I kao što životinja

prirode svoje ne može promijeniti tako, da od nerazumne i nijeme postane biće razumno i govorom obdareno, kao što je čovjek ; tako je posve nemoguće, da se od takova nijema i nerazumna stvora rodi i razvije razumno biće, čovjek. Taj je skok u prirodi posve nemoguć. Kažu i to, da se čovjek u svojoj slabosti i strasti može pod istu životinju poniziti. To je istina, ali će biti dokazom prije za nas nego li protiv nas.

Nerazložnu životinju pokreće i vodi nagon (instinkt), kojemu je ona tako podvrgnuta, da ga prevršiti ne može. Razložnoga čovjeka djelovanje potječe od nagona i razuma, koji sačinjavaju volju njegovu. Dok ovo dvoje, nagon i razum, rade skladno, volja će ljudska biti umjerena i čovjek će biti umjeren. Ali prevlada li nagon razum čovječji, poroditi će se u čovjeku strast i čovjek će postati strastven. I u tom se bitno razlikuje čovjek od životinje, što životinja ne pozna strasti i ne može biti od volje neumjerena. Da se čovjek u raju nije odlučio onako, kako se je odlučio, kad je pao, volja bi njegova bila u svemu i vazda skladna i umjerena ; ali pošto je pao, postao je on skloniji na zlo nego li na dobro i odatle potječu sve nesreće njegove, to je ona huda sudbina njegova. Onda je palo istočnim grijehom cijelo čovječanstvo i krenulo je putem, kojim ono ide jednako kroz sve vijekove i gradi svoju povjest, koja je krvlju pisana. Koji toga ne vjeruju i ne dopuštaju, mogu skidati zvijezde sa nebesa i oštrinom svoga uma prodirati u dubine zemaljske ; ali čovječjega života razumjeti ne će, niti će se moći iznaći u najoštro-

umnijem ispitivanju znanstvenih pitanja. Tu nijekanje i zabašurivanje posve ništa ne koristi, jedino se ističe tvrdoglavost i prkos, koji znanstvenoga napretka nikada i nigdje ne unapregjuje.

Ta gorka sudbina prati čovječanstvo kroz sva vremena te bi bila kobna po nj, da ga ne drži jedno duboko usagjeno čuvstvo, kojega životinje ne poznadu, koje dolaze i prolaze ; a to je vjera i š njom usko spojena nada. U svakoga čovjeka i svih naroda nahodi se to čuvstvo jednako i pojavljuje se u njihovim vjerskim pojavima i obredima, bili ti ma kako raznoliki i neznatni. Mudrost i dobrota Božja usadila je to čuvstvo u srce ljudsko, da ga prati i čuva od zdvojnosti, u koju bi čovjek padao u teškim životnim prilikama i ostavljajuć iza sebe one, koje je porodio. Zemlja bi bila jedno najžalosnije grobište, da na ljudskim grobovima ne raste miomirisna biljka vjere i nade u ono, što ima preko groba, u neku bolju budućnost, ako često i nepoznatu, kao što je to u naroda neznaboških i u vremenima prije objave i kršćanstva. Nije mnogo bolje ni u vremenima velikoga bezvjerstva, u koje spada i ovo naše ; ali je utvrgjeno i stalno, da čovjek to blago nosi u sebi od poroda i da ga prati do smrti, ako li se hoće njime poslužiti, kad ga na to opominje živo sav život njegov, a sigurno ima i primjera takovih, koji ga bude, ako li njegova priroda spava. Na taj jedini način je razumljiv svijet, koji traje, i čovjek, koji u njemu prolazi.

3. RAJ.

Od najstarijih vremena pak kroz sve vijekove prošlosti ljudske dolaze nam vijesti, da su se pojedini ljudi, a i cijeli narodi zanimali mišlju o postanku čovjeka i svijeta, te nam tako predleže razni njihovi nazori i priče o tome. I poredbena bajoslovna i vjerska znanost se bave tim pričama i mitama o postanku svijeta, te ih je, koliko se je dalo, raščinila i protumačila, a druge se jošte proučavaju. Za nas ima vrijednost jedina starozavjetna predaja, koju je napisao Mojsija u svojoj knjizi „postanja" (genesis). Ta Mojsijina objava polaže temelj pripravi za dolazak obećanoga Mesije u narodu, koji je po pozivu Abrahamovu bio odregjen, da iz njega proizagje Spasitelj svijeta, pa stoga nosi na sebi biljeg nužde i ugleda Božjega. Mojsija je bio odgojen u narodu, koji je imao već u ono doba staru znamenitu kulturu, u Egiptu, pak je na dvoru faraonovu bio upućen sasvim dobro u sve znanje i umjenje onoga doba. Uza svu tu veliku obrazovanost svoju nije on mogao biti poučen o onomu, što on piše u knjizi postanja niti se je to moglo ikada znati ma u koga naroda, jer postanak svemira nije mogao imati ni svjedoka ni pametara do jedinoga Onoga, koji ga je sazdao. Od toga dakle, svemogućega Boga Mojsija je mogao doznati ono, što piše u svojoj knjizi postanja. Mojsijina dakle predaja ima vrijednost istu, koju ima sve drugo u knjizi „zakona i proroka", kako se zove stari zavjet svetoga Pisma, što se odnosi na pripravu i dolazak Spasitelja svijeta, t. j.

ona je prava objava, koja biva „nadahnućem". — Tvrditi pako, da je Mojsija svoje „postanje" skalupio po asirskim i babilonskim pričama i da je prema tomu njegovo pripovijedanje jednako drugim istočnim pričama i mitima, jest upornost i lakoumnost, ako nije čak i pakost. — Djelo od tolike zbilje i zamašnosti, na koje je bio pozvan Mojsija, i koje je on morao izvesti najvećom pomnjom i vjernosti, ne obavlja se pričama i bajkama, već istinom i uvjerenjem. Nema tu dakle druge, nego da u ozbiljnost i vjerodostojnost predaje Mojsijine vjerujemo stalno i tvrdo i da se povjerimo u tome znanstvenom tumačenju, kako ma u kojem pitanju znanstveno utvrgjene kršćanske istine. Prema tome pripovijedanju sazdao je Gospod Bog svemir u šest razdoblja. Tu se umah spotiču nekoji o riječ „dan", kojom je prevedena iz hebrejskoga izvora riječ „ajom" (aion, eon), jer da razvoj svemira i svega, što u njem opstoji, nikako nije mogao nastati u šest dana, kako to geolozi i paleontolozi bjelodano dokazaše. To je istina. Ali je isto tako istinito, da riječ „ajom" ne znači samo dan, već neodregjeno vrijeme, koje može milijune godina trajati, dakle jedno razdoblje (aion, eon).

Nadalje raspreda Mojsija cijelo rodoslovlje židovsko, po kojem su kašnje ustanovljivali i odregjivali po svojim godinama Židovi početak i trajanje svijeta, što još dan danas drže. Ali niti je Mojsija imao zadaću sastaviti točno židovsko rodoslovlje, niti je stalo do toga, da on Židovima točno označi, kako dugo svijet postoji, kad je glavnu svoju zadaću riješio, što se je dogodilo s čovjekom,

da je on taki, kaki jest, i što mora doći, da se njegovo stanje popravi prema svrsi, za koju je stvoren i odregjen. Vremena nijesu svi narodi jednako odregjivali, a strogo naučno istraživanje nije do dana današnjega moglo ta pitanja na čistac dovesti. Smutnja je velika, istinabog, u tome, što antropolozi i paleontolozi baš s toga gledišta cijelo pripovijedanje starozavjetne objave u dvojbu dovode, jer da nalazišta drevnoga čovječanstva proti tomu svjedoče; ali prvo i prvo pretjeruju oni mnogo toga, što se još nije dalo dokazati, a drugo to cijelo pitanje o vremenima nije za glavnu stvar otkupljenja roda ljudskoga tako važno i neodgodivo, da se to ne bi moglo mirne duše propustiti naučnomu istraživanju, da ono zabavlja i oštri um ljudski, pak ako ikada dogje do svrhe svoje, da uzmogne reći: evo godine od postanka svijeta i čovjeka, da se onda ponese svojim oštroumljem i nalaskom. Za samu stvar je glavno to, kako je došlo do toga, da je svijet i sudbina njegova pošla ovim putem, kojim ide.

Pošto je Gospod Bog u pet razdoblja ili eona uredio svemirske prostorije i zemlju, kako to u glavnome mi nahodimo, kaže Mojsija, da je u šestom razdoblju stvorio životinje ili carstvo životinjsko, jer je zemlja bila tako uregjena, da je to „živo" živjeti moglo. A taki zatim „stvori Bog čovjeka po obličju svojemu, po obličju Božjemu stvori ga; muško i žensko stvori ih". I blagoslovi ih Bog i reče im, da se ragjaju i množe i napune zemlju i vladaju njom, i budu gospodari od riba morskih i od ptica nebeskih i od svega zvjerinja,

što se miče po zemlji. I još im je dao Bog sve bilje, što nosi sjeme po zemlji, i sva drveta rodna, koja nose sjeme; to će im biti za hranu." „Tako se dovrši nebo i zemlja i sva vojska njihova". A naročito spominje, da je stvorio Gospod Bog čovjeka od praha zemaljskoga, i dunuo mu u nos dah životni; i posta čovjek duša živa. „I nasadi Gospod Bog vrt u Edenu na istoku, i ondje namjesti čovjeka, kojega stvori". Taj je vrt Mojsiji na istoku, koji je svoje „postanje" pisao na zapadnoj obali Azije, a spominje i četiri rijeke u Edemu, od kojih je jedna Eufrat. Dakle prema tomu Edem je bio u Aziji, a to je na veliku nepriliku onima, koji kolijevku čovjeka traže po svim zemljama svijeta, a rajskoga vrta naći ne mogu, jer mu tobože nema traga. Da se zabašuri ono, što se je s čovjekom u rajskom vrtu dogodilo, valja nijekati svaki opstanak Edema i rajskoga vrta u njemu.

I znanost pronalazi, da je kolijevka čovječanstva bila u Aziji, jer geolozi i geografi tvrde, da je Azija kao najveći kontinent bio najprije prirodno priregjen za život i opstanak svemu, što je „živo", dakle za čovjeka i sve životinje kopnene. Svakako u prednjoj Aziji, gdje je domovina gotovo svekolike pitome i udomljene životinje i kulturnih raslina. Tu se je ponajprije počelo čovječanstvo buditi i razvijati te se je narasavši moglo seliti i širiti na sve strane bez velikih kakovih zapreka. Tu su nastale prve plemenske i narodne razlike, iz kojih su se stvarale i prve države, kojima zametak siže u ona prastara vremena, kad se postanak vrsta i pasmina ljudskoga roda na prostranu tlu od sva

tri podneblja pomišljati mora, jer je tomu trebalo mnogih vijekova ljudskoga razvoja, a dostatna prostora za prirodni život i razvoj tolikoga svijeta. Čovjek bo po predaji Mojsijevoj odlučio se je slobodnom svojom odlukom za prirodni život i razvoj, dočim mu je bio na volju stavljen i drugi način zemaljskoga života pod utjecajem vrhunaravnim, kako bi mu život prolazio bez naporna truda i muka, koje prirodni život sa sobom nosi, pak bi se on bio i prije i lakše na zemlji smjestio i do velikoga savršenstva dotjerao u lagodnim i udobnim životnim prilikama. Noseći prvi čovjek tu odluku u sebi za svekoliko svoje potomstvo, sasvim je pravedno i dosljedno, da je tu sudbinu baštinio sav rod ljudski i da nema razlike u tome megju ljudima i narodima, već sav svijet u svim vremenima i krajevima nosi na sebi biljeg slobodna razumna bića, kojemu je život dragocjen, ali mukotrpan pod težkim bremenom životnih potreba, bijede, nevolje, bolesti i mnogovrsnih jada, što se sve završuje pravim užasom od svega toga : smrću.

Da je bila čovjeku odredjena jedina ovaka sudbina, u kojoj se nahodi čovječanstvo kroz sva prošla vremena, ni pomisliti se ne da gledom na izvor njegov, pravdu i mudrost Stvoritelja svijeta. A da je to sve na svijetu, kako jest, slučajno i slijepo, kako se to s nekih strana hoće da tvrdi, ne dokazuje ni znanstvena poznavanja svijeta ni velike umne snage, kojom su se odlikovali još u starim vremenima ljudi tražeći uzrok njima nepoznatih i nedokučivih činjenica i nadajući se tomu lijeka u preporodu ljudskom, koji je namijenjen svijetu, ali kako njima

nije bio poznat, tražili su ga u svojim ćudorednim sustavima, u kojima je mnogi svijet proživio duga vremena, a neki neznaboški narodi živu još dan danas.

Za nas, koji stojimo na temelju starozavjetne objave, nema nikake sumnje, kake će posljedice imati i pravo, temeljito naučno istraživanje u svim granama znanosti, kad se to istraživanje dovrši te budu točno poznati i posljeci njegovi, jer mi dobro znamo, da će doći do istine, koji samo istinu traži, a ne vode ga blistava imena i zlonamjerna zasukanost, koja si u svojoj tvrdoj glavi zamišlja kao živu istinu, što joj se svigja i što bi joj se htjelo. Do dana današnjega nije nikaka znanost oborila starozavjetne objave, njoj su se dapače poklonili mnogi iskreni i pravi naučenjaci videći u njoj potvrgjene zakone svemirskih prostorija, kojih oni presapiti ne mogu, ali im se dive i spoznavaju u njima zakonošu, koji je gospodar vječnosti i neizmjernosti, nedokučivoga razmjerja i sklada, koji u tim prostorijama vlada. Najveći je pako dokaz u samom čovječanstvu, koje proučavajući čovjek dolazi do toga, da razumno i čuvstveno biće, kao što je čovjek, mora imati neku svrhu, kojoj nije konac svaki ljudski život, kaki svijet provodi već tolike vijekove, već da njega čeka drugi život preko ovoga prirodnoga, da ima čovjek i vrhunaravnu svrhu.

4. NARODI.

Najnovije naučno istraživanje kostura ljudskoga i ostanaka drevnoga čovjeka priznaje napokon, da je čovječanstvo jedno, te se je tim opet približilo starozavjetnoj predaji o dvoje ljudi, od kojih je poteklo svekoliko čovječanstvo. Odakle je pako nastala toli znatna razlika izmegju pojedinih vrsta ljudskih? Sve te razlike su nastale u prostoru i vremenu. U prostoru i prilikama njegovim, u kojem su ljudi prebivali, i tokom vremena, koje su oni preživjeli u jednakim opstojnostima, nastale su na ljudima one znatne razlike, koje se na vanjštini njihovoj ističu; one su uplivale i na razvoj njihov duševni, koji se pokazuje u načinu života, mišljenja, u govoru i običajima njihovim. Lako je pojmiti, da ledeni sjever i žarko južno podneblje nijesu mogli jednako na čovjeka djelovati; da jednolična pjeskovita ravnina i valovito tlo sa svojim humima i dolovima nijesu mogli odgojiti jednaku vrst ljudi; da visoke planine i plodne ravnine raznoliko uplivahu na čovjeka, koji je u tim stranama i prilikama živio i podigao znatno i mnogobrojno potomstvo. U svim tim prilikama pod raznim podnebljem živjelo je ljudstvo vijekove i vijekove, dok je rasprostranivši se napučilo zemlju od istoka do zapada, od sjevera do juga i postalo raznoliko, kakova ga povjest poznaje.

Tri su glavne vrste ili pasmine ljudske: bijela, žuta i crna; svaka od njih ima više podvrsta, u koje se dijeli ispunjujuć razmak i prijelaz u glavne pasmine. Gdje i za koje vrijeme su te razlike u

ljudstvu nastale, to se pravo odrediti ne može, samo se to kazati dade, da je bijela pasmina prekrila obično sjever, žuta istok, a crna jug. Po tome bi se izvoditi moglo, da je studeni sjever na ljude djelovao tako, te su dobili općenito bijelu put, dočim je žarki jug kožu ljudsku crno potamnio, a žuta boja je neki prijelaz, kojom se omastila koža istočnih naroda od načina njihova života i podneblja. Koliko je vremena trebalo, da se to s ljudstvom zbude, toga opredijeliti ne može nitko, kao što se ni sve drugo, što je s čovjekom bivalo od postanka, dok je o sebi kakove znakove dati mogao, nikako ni po vremenu ni po prostoru označiti ne da. Stalno je to, da je mnogo vremena trebalo, dok se je čovječanstvo po zemlji razmjestilo uzevši u obzir, kako je teško ostaviti djedovsku grudu i seliti se u nepoznate krajeve, kako se teško priviknuti novome načinu života. Da su se morale prevaliti gore, preploviti silne rijeke i široka mora, da se dospije na drugu stranu zemlje i svijeta, dokazuje to, što se je svijet jamačno mnogo vremena prije povjesnoga doba razišao i raštrkao po cijelom svijetu.

Geolozi i geografi proučavajući površinu zemlje nalaze, da je za njezina oblika, kaki je danas u glavnome, bilo takih razdoblja, u kojima su se cijeli predjeli njezini i kontinenti ledom pokrili, pod kojim je bilje i sve živo propalo. Oni misle da je takih promjena na kori zemaljskoj bilo više, najmanje tri. A kad se je taj led otapao, strujile su vode poput mora i velikih rijeka onuda, gdje danas ljudi obitavaju i zemlju obragjuju. To da dokazuju kameniti ostanci, kakovog kamena u tim

predjelima u opće nema. To vrijeme oni zovu potopom (diluvium). Iz takova diluvija, kažu oni, da potječu najstariji nalazi čovjeka, pak ga s toga zovu i diluvijalnim čovjekom. Taki jedan nalaz imamo i mi u Hrvatskoj u Krapinskoj dolini na Hušnjakovu. O tim nalazima raspravljaju antropolozi i paleontolozi te im odredjuju starinu prema onomu, što uz take ljudske ostanke nagju. Jer tu imade obično kamenoga orugja i oružja starije ili mlagje kamene dobe i kosti od životinja, koje su sasvim izumrle ili ne živu više u onim predjelima. Ti nalazi pokazuju, da je svakako čovjek u onim stranama živio, dakako ne samo pojedine obitelji, od kojih ti ostanci potječu, već valjada barem u nekim skupovima, ako ne u cijelim narodima, jer i pojedine obitelji ne bi dospjele pod onim prilikama u one strane. Kad je to bilo, to se u godinama ni približno označiti ne da, ali je svakako bilo veoma davno i u ono doba, kad je još čovjek bio u prvom, primitivnom prirodnom svom stanju te je živio od lova i što mu je tlo zemlje nosilo, a obitavao je u špiljama, od čega ga i prozvaše špiljskim čovjekom (troglodit). Takih nalazišta ima u raznim stranama svijeta i pod raznim podnebljem, iz čega se zaključiti može, da je još primitivan i prirodan čovjek obitavao gotovo po svim stranama svijeta, što opet dokazuje, da je to prvobitno prirodno stanje dugo trajalo, kad se je takovo čovječanstvo moglo raseliti po tako dalekim i raznolikim predjelima zemlje. Po obličju i kostima to su ljudi kao i mi, samo imaju neke znakove, koji pokazuju na razvoj njihov pod teškim i gotovo divljim prilikama. I ne može biti drugačije. Čovjek bo, otkad je stao na svoju nogu, nije nalazio ništa oko sebe prijazna i povoljna; cijela se priroda na njega ispopriječila, životinje divlje, zvijeri okrutne, nebo često promjenljivo i neprijazno, nigdje prijatelja ni savjetnika; njegova je ćud morala okrutjeti, volja pomahnitati, on je morao podivljati. Takovu žalosnu stanju nahodimo dosta primjera još danas na zemlji, poslije tolikih vijekova i velikoga ljudskoga napretka, u stranama južnim krugle zemaljske, gdje obitavaju još primitivni i divlji narodi, u Africi, Americi i Australiji.

U zametku svom su valjada svi narodi nastali još u ono prvobitno doba, ali se svi održali nijesu. Sigurno je i to, da je mnogo naroda još tečajem ovoga prethistorijskoga vremena netragom propalo budi od drugih naroda, koji su ih uništili i njihova prebivališta posjeli, budi od kojekakih pošasti, gladi i nestašice životnih potreba, a i drugim kakovim načinom života, koji je narod pokosio i iskorijenio. Koji od naroda, što još danas prekrivaju koji znatni dio kore zemaljske, potječe kao takav iz onih drevnih vremena, nije tako lako kazati, jer su se više manje svi narodi tečajem tolikih vijekova miješali. Da ima ostanaka takovih od starih kulturnih naroda, jest posve sigurno, jer se to na starini uljudbe njihove i na ostancima u jezicima i običajima dokazati dade. U tom pogledu bismo mogli svijet razdijeliti na stari, srednji i novi svijet. Stari svijet je zapremio Aziju i Afriku, pak se je pružio po južnim otocima i zemljama Tihoga oceana. To su narodi skrajnjega istoka,

Kitajci, Malajci, stari Indijci, Semićani i Egipćani. Svi su osim Malajaca stari kulturni narodi, jer su Malajci od svih njih najviše zaostali u napretku. Vrlo rano su doprla neka plemena na visoki sjever te je od njih onaj narod u ledenim krajevima, Eskimi, možda najstariji, onda idu možda Čudi, koji su u staro vrijeme sizali na jug, a kašnje potisnuti i pretopljeni od drugih naroda. Srednji svijet je zapremio Evropu, kamo spadaju stari klasički narodi i druga plemena arijskoga podrijekla, od kojih je jedna, istočna, grana prodrla u Indiju, a drugi su krenuli na zapad i uzeli u sebe ostanke starih naroda, koji su u našem dijelu svijeta obitavali prije današnjih naroda. To je doba indoevropskih kulturnih naroda, kako se obično u znanstvenim knjigama danas zovu. Novi svijet zaprema skrajnji zapad, Ameriku. I tu su se našli nekaki stari narodi, koji su u tu zemlju došli još u staro vrijeme, misli se iz Azije sjevernim putem, ili možda iz Evrope morem. Danas je to novi svijet, pošto su većinom Evropljani poslije Kolombova otkrića tu bogatu zemlju napučili. Iz svega toga se vidi, da se za ona prastara, prethistorijska vremena ništa sigurna kazati ne može. Narodi su se micali i mijenjali od najstarijih vremena iz najrazličnijih razloga gotovo po svim dijelovima svijeta, možda najviše u Evropi, koja je tokom vijekova tri i četiri puta svoje lice promijenila. Znanost, osobito jezikoslovna, proučava to pitanje s velikim marom, ali ne tolikim uspjehom, jer se njezino istraživanje nije moglo još protegnuti jednako na svu silu jezika i drugih pomoćnih grana.

Drugih izvora iz onih tamnih prastarih vremena gotovo i nema. Isti grobovi iz onoga doba su rijetki i ništa nam kazati ne znadu do toga mukloga glasa iz davnih vremena, da su se svi narodi teško i lagano budili i dizali, da su vijekovi prolazili, a narodi su se samo gdjekoji ponješto uljudili i pridigli.

5. NAPREDAK.

Prelazeći na kulturni razvoj čovječanstva valja da ponajprije ustanovimo načelo, koje nas vodi, koji se držimo objave za dogadjaje, koji se ni slučajno ni slijepo dogoditi ne mogu, već odregjenjem vrhunaravnim ili tečajem prirodnim. Vrhunaravno odregjenje jest volja Božja, koja je jedina gospodarica u svemirskim prostorijama i po kojoj se je sve u tim prostorijama razvilo tako, kako stoji. Tečaj prirodni jesu činjenice, koje po utjecaju ljudskom ragjaju svoje posljedice, u kojima leži sudbina čovječanstva, kakova se je razvila od onoga časa, kad je čovjek svojom samoodlukom stupio na svoju nogu i počeo svoj život na zemlji, kaki je proživio do dana današnjega kao slobodno i razumno biće. Tu su dakle isključeni svi panteistički i materijalistički nazori, po kojima je Bog sućtvo svih tajnih sila i zakona u svemiru, koji od vajkada vladaju i proizvedoše svijet ovaki, kaki jest, i neka tajna sila u počelima (elementa), koja slijepo radeći slučajno proizvede i proizvodi sve tako, kako je to slijepo i slučajno u prirodnom razvoju (evolutio) u svijetu postalo i postaje jednako

bez konca i svrhe, dok se opet kakim slijepim slučajem ne ustavi u svom radu. U svesilnoj prirodi i tvari (materia), kažu pristaše i učitelji tih nazora, imade se tražiti i početak i svrha svemira i samoga čovječanstva na zemlji.

Kad je prema predaji Mojsijinoj izgubio čovjek raj i stao na svoju ruku da živi, te bio nag i goloruk ne imajući nigdje ništa, načinio mu je Gospod Bog haljine od kože i obukao ga u njih. To je bilo prvo njegovo prirodno stanje, u kojem niti je što imao niti je što znao. Iz udobna i prijatna položaja u raju dospio je on u neudoban i neprijatan položaj u prirodi, koja mu je pružala toliko za život, da se hrani i uzdržaje. Pouke nije bilo ni od kuda, potreba i nužda životna bila je njegova učiteljica i odgojiteljica. Dosada gospodar životinja, koje su ga slušale, postao je odvisan od njih, jer ga više slušale nijesu ; bilje i drveće davalo je i nadalje plodove, ali taj plod nije više bio tako plemenit i sladak, kako je bio u rajskom vrtu. Ali živjeti se je moralo, kako se je moglo, i to je bila prva i najpreča briga čovjekova. Da se zakloni od kiše, vjetra i sunca, potražio je skrovište pod drvetom, u grmu i špilji, gdje se je sastajao sa životinjama, koje su takogjer zaklonište tražile. Orugja i oružja nije bilo, a trebalo ga je za obranu i dobavu hrane, na to je čovjek morao pomišljati u prvome redu. Otkinuvši granu sa drveta ili ulomivši stabalce dobio je batinu i kijaču, kojom se je dalo rovati u tlu, dohvatiti štogod, braniti se i utući. Tako je bio obučen i oboružan prirodni čovjek za vrijeme, koje se opredijeliti ne da, a možda je trajalo veoma

dugo, jer iz toga doba ne može biti nikakih ostanaka i uspomena, budući je sve to propalo bez ikakova traga.

Da li je u to doba čovjek umio viti i plesti štogod od šiba, graditi štogod od blata i zemlje, ni to se kazati ne može, jer kako bi lako takovo jednostavno umjeće izazvala prva ljudska potreba, ne zna se odrediti nikako vrijeme ma najjednostavnijoj stvari, dok joj se gdjegod u trag ne dogje. Ako li se u obzir uzme to, da za tolikih vijekova i takova napretka čovječanstva, kakovim se ono danas pohvaliti može, ima jošte posve primitivnih naroda u stanju, koje već traje najmanje kakovih šest tisuća godina, onda se čovjek ne usugjuje odrediti nikakova vremena za ono doba, u kojem je još cijelo čovječanstvo u takovu prirodnom stanju živjelo.

Najprimitivnije stanje čovječanstva bilo je i trajalo do kamenoga doba. To je ono doba, kad je čovjek upotrebljavao kamen za orugje i oružje. To se doba dijeli na dvoje : na starije i mlagje. U starijem doba rabio je čovjeku kamen, kaki se nadje u prirodi, lomljen, neotesan i neuglagjen. Iz ovoga doba imamo prve ostanke ljudske u onim nalazištima, u kojima se kosti ljudske nahode uz kameno orugje bez traga kakovoj umjetnosti.

Kako su se dosad otkrila takova nalazišta u raznim stranama svijeta, možemo se iz toga pojava domišljati dvojemu. Jedno bi bilo to, da je po tim pojavima čovjek već jako rano dopro u najudaljenije dijelove svijeta, kao što je Amerika i otoci u tihome oceanu. A drugo bi bilo, da je to starije

kamenito doba potrajalo veoma dugo, dok se je sav svijet naselio. I ovo nije nikakovo čudo, ako u obzir uzmemo činjenicu, da ima još danas cijelih naroda na južnoj poluci zemlje, koji iz kamenoga doba jošte ne izagjoše. Može se, istina, nešto od toga vremena odbiti na lijenost i tromost, u kojoj ti narodi čame toliko vremena u tim zastarelim navadama, ali je opet i to živa istina, da se nijedno doba, što su ih ljudi proturili do dana današnjega, ne može omegjašiti točno na neko trajanje i neke strane svijeta, već se evo na naše oči dese take prilike u širokome svijetu, da možemo reći u jednu ruku, da se čovječanstvo samo veoma polagano budi i diže do kakova napretka, i da je još danas veliki dio svijeta slabo ili nikako uljugjen, dočim je u drugu ruku neke napredne narode uhvatila upravo prosvjetna trzavica te su orijaški naprijed pokročili. Ima ih, koji opet na tome grade životinjsko podrijeklo čovjeka veleći, da taj spori i nejednaki napredak čovječanstva jasno pokazuje, kako se čovjek teško od životinje pridiže na čovjeka i da taj razvoj (evolutio) vlada u cijeloj prirodi. A mi odgovaramo na to, da je to dokaz čovječjega pada ili istočnoga grijeha, po kojem je čovječanstvo prepušteno samomu sebi, da dokaže, što može učiniti ono samo za svoj napredak, i da bi sve to posve protivno bilo, da je čovjek ostao u nevinosti i obastao u raju. Što su neki narodi procvali, to je djelo otkupljenja i stanje u carstvu nebeskom, koje je došlo na svijet, da zamijeni izgubljeni raj.

Vraćajući se k zadatku svome kažemo za ono starije kameno doba, da čovječanstvo za toga

vremena nije poznavalo nikakve umjetnosti, jer bi se ona na njegovu orugju našla. To je orugje služilo čovjeku jedino u tu svrhu, da se njime hrani i brani. Njim je on mogao grepsti i dupsti; kamenom usagjenim u prokolu mogao je čovjek svašta lakše učiniti, nego u šaku uhvaćenim, mogao ga je jače izbaciti, zahvatiti njim i ubiti pticu ili kakovu životinju; vježbajući se tako postao je on gotov lovac i strašan bojnik za navalu i obranu. Oboružan tako otvorio si je čovjek polje, na kojem je mogao micati se i sticati svašta za život, postao je slobodniji i imućniji. U tom slobodnijem i imućnijem stanju bio mu je i duh bodriji i srce zadovoljnije te je gledao mnogo pouzdanije u svoju budućnost, nego li u onoj golorukoj potištenosti, u kojoj se je svakoga sušnja bojao i plašio. To mu je orugje omiljelo, pak ga je ogledao i motrio, mijenjao ga sve boljim i zgodnijim i počeo ga gladiti i laštiti te kojekake znakove drugim kamenom na njemu praviti, dok ga je ugladio i naresio. Tim se otvorilo polje njegovoj zabavi i ujedno nekome umjeću, kojim je kratio svoju dokolicu i vježbao ruku i um svoj. I evo tim radom stupa čovjek u novo doba svoga teškoga boravka na zemlji, u ono drugo kameno doba, u kojem si čovjek već izragjuje i odabire orugje sve bolje i ljepše.

Da li je čovjek u starije kameno doba (paleolitičko) uz drvo i kamen za orugje upotrebljavao kosti i rog, ne bi se dalo poricati, ali da je to činio u novijim (neolitičkom), može se sigurno tvrditi. Kost i rog treba prirediti i priudesiti za kakovu porabu, a to je lako bilo kamenim orugjem, tvrdim

i oštrim kremenom. Sad je čovjek imao već troju gragju za svoje orugje i oružje, a to je bilo dovoljno, da si on od nje napravi sve za prvu potrebu svoju. Nož, strug, teslu, bat, pilu, svrdlo i sjekiru, sve se je to od te gragje načiniti dalo, a i nahodi se takih ostanaka od kamena i kosti izragjenih. Tim orugjem su se mogla stabla rušiti, cijepati, kalati, tesati i dubsti. Sad si je mogao čovjek napraviti kopanju i zdjelu, a do mala i čun za prevoz preko rijeka i voda drugih. Veliki je to napredak, ali ga je čovjek i nužno trebao, da se u svijetu širi i udomi.

Kad i na koji način je čovjek došao do ognja to se ne zna. On ga je morao imati veoma rano, jer je poznavao vrijednost topline i potrebu svjetla. Požar šume od groma mu je rano poznat bio, a i od žara sunčanoga se je trava i slama upaliti mogla. Da je taj dragocjeni i prevažni dar prirode i čuvati znao, dokazom su starodavni običaji naroda, kojima su oni nijetili i čuvali vječnu vatru na kućnom ognjištu i u svetim hramovima.

Kako mi mnogo toga nahodimo u starih naroda, koji još danas živu u posve primitivnim i prirodnim prilikama, iz čega možemo koješta naučiti i zaključiti na ona prastara i prethistorijska vremena čovječanstva, tako se iz njihovih običaja, kako oni oganj proizvode još dan danas, domišljati možemo na način, kojim su ga ljudi ako ne pronašli, a ono sigurno proizvodili u prastaro doba. Tako ima krajeva u Africi, gdje crnci još danas, kad mi žigice palimo i munjevitu struju rabimo, vrtaju drvom u drvo, dok se užge, a drugdje taru i pile drvom o drvo, da iskrešu oganj. Stari je odista

običaj kresati ognjilom o kremen, da frcne iskra i upali gubu, što palcem pritisnuta leži na kremenu; ali je taj običaj mogao nastati istom onda, kad je čovjek poznavao kov. Kakogogj to poznavanje kova staro bilo, ono je usko skopčano s ognjem. Možda je čovjek upravo ognjem došao do kova. Kaže se za srebro i zlato, da se u žilama nalazi, kako je nekoč, kad je još kora zemaljska vruća bila, i kov tekao u kršu i kamenu, a kad je ta kora ohladnjela, skrutio se je kov i ostao tako u pećinama kao kake žile. Recimo sad, da je čovjek nekako prekopavajuć krš i razbijajuć pećine došao do tih žila i tako upoznao kov. A moguće je i to, da se je šumskim požarom otopio kov i tekao iz pećine i onda opet stinuo u kruti i sjajni kov, a kad ga je čovjek stao kidati, uvijao se je, pa je tako čovjek prepoznao svojstva njegova i stao ga kovati i u koješta priregjivati.

Kaki su kov ljudi najprije poznavali, mučno je reći, ali je stalno, da je željezo najkašnje došlo, jer je priregjivanje i uporaba željeza najteža i pojava njegova kasna. Mnogo ranije dolazi zlato, srebro i bakar, a od ovoga posljednjega smjesa, koja se zove mjed. Ova se priregjuje miješanjem bakra i cinka i morala je u porabi biti već u prastaro doba, jer se kojekakve tvorevine od nje nahode u ljudskim nalazištima iz prastaroga doba uz orugje i oružje od kamena. Sjajem svojim nalikuje na zlato, ali je tvrgja od njega i što je više ima, ljudi su od nje pravili nakit i prije željeza sve ono, što se je kašnje od željeza pravilo. Mjed je tako u službi čovjeku zavladala, da se je cijelo jedno

ljudsko doba, koje je slijedilo iza kamenoga, prozvalo mjedeno doba.

I lončarstvo je u savezu s ognjem. Čovjek je rano mogao opaziti, kako zemlja i blato u ognju otvrdne. On si je morao veoma rano iz zemlje i blata graditi posudje, koje se je u vlazi i vodi lako raspalo, dočim je zemlja ognjem pečena ustrajala. On je dakle svoju posudu obažgao, pak mu je trajala i služila dobro. Takova posugja se nahodi u starim grobovima dosta. I najstarije gradnje su bile od opeke sušene sunčanim žarom. Te su se raspale i nestalo ih, dočim su se sačuvale mnoge barem u razvalinama, koje su gragjene od pečene opeke. Oganj je život ljudski sasvim promijenio. Njim je on postao gospodarom, a kućno ognjište njegovom svetinjom, oko koje se je njegova obitelj skupljala, da se ogriju, da žrtvuju i da se mole svome božanstvu.

Plesti i presti je čovjek morao znati još u ono prastaro doba. Pleter od kolaca šibljem i granjem lako mu pao na pamet, kad je hotio što ograditi. Skoro je gipko pruće savijao u gužvu i od toga štogod ljepše spleo, a kad se upoznao sa sitom, rogozom i trskom, tad je on koješta za kućnu porabu i za svoju zaštitu pleo i tvorio. Sad neka samo do vlakna i strune dogje, pak će se uputiti mrežu plesti i tkaninu tkati. Mnoge biljke davaju vlakno, a životinje nose na koži svojoj strunu i vunu, sve to je čovjek nuždom upoznao i upotrebio za svoju prijeku potrebu, da se odjene i zaštiti od kiše, sunca, snijega i zime. Nužda je prvi i najbolji učitelj. Vlakno i vunu je čovjek najprije na dlanu sukao, a onda se s vremenom domislio i vretenu, kojim još dan danas svi primitivni narodi a i naše seljanke na putu i paši predivo predu. Kolovrat i tkalački stan je morao čekati naprednijih vremena, ali je tkanju već položen temelj u pletenju i predenju. Ovako, kako još danas prirodni narodi po Africi i Australiji tku, znao je čovjek brzo. On je napeo osnovu i premičući pregju osnove prebacivao naviti utak i tako dobio gustu tkaninu, gušću od dosada pletene. Lan i konoplja, vuna i svilac došli su već jako rano u porabu, jer su se prastari narodi i lijepo i dobro odijevali. S toga je tkanje prastaro umjenje ljudsko, dakako ne u svih naroda jednako kao sve drugo, u čem su jedni lijepo i rano napredovali, a drugi zaostali i još danas zaostaju.

Dok je čovjek bio potukač i bjegunac na zemlji, kako Mojsija kaže, zaklanjao se je u duplja i špilje, kako je mogao, a istom tada, kad je gdjegogj stao, da boravi dulje vremena, savijao si je šator i gradio kolibu, od čega je imao i znao, najprije od granja i kože, onda od pletera i tkanine, napokon od drva, kad ga je mogao izdjelati i prirediti, pak od opeke sušene na suncu, i kamena, gdje ga je bilo. Tako je postojalo za svega vremena prastaroga doba i postoji još dan danas kod naroda prirodnih i nestalnih, kao što su pastiri (nomadi). Narodi živući na hladnom sjeveru ukopaju se u zemlju i natkriju ledom, a stijene oblože kožom. U žarkom podneblju savijaju i pletu šatore, pak tako nastavaju u selima i gradovima. Istom stalni poljodjelci počeše graditi stalnije i čvršće stanove od drva, opeke i kamena. Kulturni narodi su već rano gradili stanove od

*

svega toga, kakove je gragje gdje više bilo. Na sjeveru se još danas dvorovi i hramovi grade od drva, dočim u prednjoj Aziji sjajni stari gradovi kao Babilon, gragjeni od opeke, leže već davno u ruševinama. U Indiji i Egiptu, pak i u Mexiku izvagjahu u prastaro još doba palače i hramove od klesana kamena. Tako su narodi i u gragjevinama napredovali kao u svemu drugomu te se čovječanstvo od najstarijih vremena može pratiti i proučavati sasvim dobro iz stanja, u kome se ono još danas nahodi. Uz sjajni napredak njegov na jednoj strani proviruje jošte ona prvobitna zapuštenost i bijeda na drugoj strani i dok su se jedni narodi podigli do visoke prosvjete, čame drugi u tmini neznanja, dok jedni obiluju u svemu, drugi živu i oskudijevaju svega, kao da ne smije da nestane slike i prilike čovjeka iz izgubljena raja.

6. RAZLIKA.

Proučavajući život i prilike naroda rasijanih po površini zemaljskoj, jednih naprednih i uljugjenih, drugih još u prirodnom stanju zaostalih i siromašnih, naći ćemo, da je uzrok tim pojavima u samim ljudima i prirodi, više manje sad u jednom sad u drugom. Čovjek okretan i domišljat biti će naprednji od lijena i tupa čovjeka. I to, što se u pojedincima opaža, može se desiti u cijelim skupovima. Osobito se to vidi kod nekih prastarih naroda, koji nijesu nikada do kakova znatna napretka dotjerali, te još danas živu u svojim primitivnim odnošajima, kao što je svekoliko ogromno nekoč malajsko pleme, koje je zapremilo veliki dio južne zemaljske polutke, zatim gotovo cijelo crnačko pleme, koje zaprema gotovo sve žarko podneblje. Ti narodi s malom iznimkom stoje već tisuće i tisuće godina na istom stepenu razvoja. I ako ih promatriš, oni i ne traže bolje sudbine, pače ju odbijaju budući sretni i zadovoljni stanjem, u kojem se od vajkada nahode. Uz takovu ćud, bila ona već prirogjena ili se je načinom života uzgojila, doprinosi tomu njihovu stanju mnogo i priroda, u kojoj oni žive. Žarko podneblje svojom vrućinom i studeno svojim vjekovitim mrazovima ne prijaju nikako napretku, i kao što su prirodom oskudni ti krajevi svijeta, tako su neprijazni svakomu duševnomu napretku svijeta, koji u njima nastava. Jedno i drugo ubija svaku snagu ljudsku te joj ne da doći do onoga ravnovjesja, koje je od potrebe, da bude čovjek vedar, okretan i radin. Te narode ništa ne potiče na rad, jer je tromo i mrtvo sve oko njih, a oni su zadovoljni, kad podmire najpreče potrebe života. Ti narodi traju većinu vremena u sigri i dangubi, bave se lovom, plešu i zabavljaju se raznolikim igrama svojim. U njih stoji cijela skrb i briga za životne potrebe na ženi, muškarci idu u lov i na svoje igre, u bojeve i razne vježbe u svojim navadama i običajima, što oni drže, da je jedino muškarca dostojno, čemu još danas odgovara život i običaji naših Crnogoraca, u kojih žena kuću gleda, a muž oružje ogleda.

U naprednih, kulturnih naroda je to posve drukčije. Ti narodi žive obično u umjerenom po-

jasu zemlje, gdje se one skrajnosti podneblja, vrućina i studen, izmjenjuju i tim u samoj prirodi donose promjenu, koja povoljno djeluje na čovjeka i budi ga na rad. Tu čovjek ima priliku i naraditi se i odmoriti ; tu on nahodi i ponuku za trud i rad u plodovima svoga truda i rada, koji su tim veći, što je veća marljivost i prilježnost čovjeka k poslu i radu. Videći tako napredan čovjek, kako se lijepo njegov rad nagragjuje, podvostruči on svoju umnu i tjelesnu snagu, pak lijepo napreduje. Dočim se Crnac svojom snagom igra i kad imade, što mu je najnužnije, ne osjeća potrebe kakovu naprezanju svojih duševnih i tjelesnih sila. Odatle i dolazi ona razlika u ćudi prirodna i uljugjena čovjeka. Prirodni čovjek ne uzgaja svoje ćudi kao kulturni, da bude voljna na ono, što je pristojno i lijepo, da se uspreže od srdžbe i divlje navale. On obično u lijenosti provodeći vrijeme pritaji se za čas, ali u bijesu tim jače daje oduška divljoj i neobuzdanoj strasti svoga unutarnjega nagona. Odatle i potječu krvološtva, što ih divljak počiniti može ; odatle ljudožderstvo (kanibalstvo) i ljudske žrtve kod vjerskih obreda divljih naroda. Odvažnosti i radinosti kulturnih naroda odgovara naprasitost i razuzdanost prirodnih naroda ; opreznosti i smionosti uljugjenih naroda odgovara opet podmuklost i drskost divljaka. Oni se junački bore, a ovi krvi žedni meću svoj plijen na muke i napokon ga izjedu. Ti poroci i mane divljih naroda nijesu toliko prirogjene koliko uzgojene njihovim načinom života. U naprednih se naroda sve lakše razumije i izjednačuje i nema toliko silovitih preloma, koliko

ih ima u prirodnih naroda, u kojih se samo silovitim načinom dogagjaju preinake, u kojima često većina postrada. Prirodni se narodi sami uništuju, jer im snaga ne raste po nekom redu i zakonu, kojim se dade uzdržati pleme, već se u silovitom nagonu tako naglo i vanredno troši, da se istroši i izgine. Napredni narodi razložno žive, obitelj stvaraju i uzdržavaju nekim redom, koji prija ljudskom razvoju, s toga se oni čuvajuć i štedeć tjelesnu i duševnu snagu množe i šire, dočim prirodni narodi bezrazložno i rasipno živući u neuregjenom bračnom i obiteljskom životu propadaju. U bojevima i ratovima, što ih vode kulturni i prirodni narodi opaža se ta razlika, da kulturni narodi vode ratove gotovo isključivo kakove koristi radi, radi zemljišta i posjeda, da se prošire i obogate ; prirodni narodi rijetko gledaju na to, već ih vodi neki slijepi nagon, da se biju i dadu oduška svojoj strastvenosti. I kad jednom takova razbojstva nastanu, ne znadu prestati, već se najokrutnije uništuju. Ima prilike i to vidjeti, kako upravo oni bijesne, pak ako nema na kome da se iskale, ono će se sami iskrvariti. To se opaža i kod njihovih krvavih obreda, kod kojih oni u pomamnom plesu dotle urliču i sa sobom lomaću, dok iznemognu i padnu. Taki običaji obladaju tim narodima tako, da kod mnogih zgoda u životu po nekom stalnom zakonu ovršuju take na neki način obredne čine, kao što su svatovske prilike. Kod prirodnih naroda taki običaji ne izumiru, već ih se drže kroz vijekove, pak ih je teško iskorijeniti. Taki običaji vladaju cijelim velikim skupinama prirodnih naroda, dočim

kod kulturnih naroda svaki pojedinac slobodnije sa sobom vlada, pak se lakše taki običaji dokidaju i mijenjaju. Krvavi, okrutni bojevi prirodnih naroda pretvaraju se u kulturnih u dvoboje, pošto ih je napredak poučio, da je pravednije i manje štete, kad pojedinci svoje svagje i razmirice megju sobom odluče, nego da se sav narod krvari. U opće su prirodni narodi u svemu tvrgji i teško se u svojim navikama mijenjaju, a kulturni narodi se ravnaju više po vremenu i potrebi i gledaju vazda, što je bolje.

Tražeći uzrok tim pojavima nahodimo, da su umjerena podneblja, pak visočine žarkoga podneblja svakomu napretku podesnije, nego li vruće nizine i visoka studen. Gdješto upliva na to i ćud te duševna svojstva, jer se u jednakim prilikama klime uz napredan narod nagje posve zaostalih slojeva, koji ne mare ni za kaki napredak. Tako vidimo cigane, koji se vuku po svijetu ne tražeći bolju sudbinu, premda vide drugi svijet, kako se trudi i stiče, da si ljepše životne prilike uredi. Njima sličnih skitnica ima u Aziji i Africi mnogo. Što je to? Nešto će biti u prirodi tih slojeva, što ih čini sasvim ravnodušne spram udobnosti i blagostanja drugih ljudi, a nešto doprinosi k tomu i navika, kojom oni drže, da je tako za njih najbolje, to je za njih neka sloboda, u kojoj se oni sretnim scijene. Čovjek bi gotovo pomišljao, da u nesretnom rodu ljudskom ne smije biti jednakosti ni u čemu, kao da se on mora dijeliti u niže i više, jedni da služe, a drugi da im budu gospodari. Ima prilike vidjeti u primitivnih naroda, da oni nastoje to zapriječiti,

pak da bude više jednakosti i da se nitko odviše ne ponese nad druge u imutku i moći, ne dadu djeci baštiniti očevine, već ju razgrabe ili nište, da se i ona kine i muče kao svi drugi.

Život i običaji prirodnih naroda mogu se tako ukorijeniti, da postanu neka svetinja, u koju se tugjinu ne da dirati. S vremenom se taki narodi zatvore sasvim drugome svijetu, te ne dadu da ih tko što pouči ili da od njihovih običaja štogod prisvoji. Evo tomu primjera u Kitaju i Tibetu. Kad se tako zadube narodi u svoje te svetinje, misle, da su najsretniji, ne mare za cijeli svijet te ga puste, da o tom sudi, kako ga je volja, samo kad su oni zadovoljni. Prirodni ti narodi obično su nepristupni uljudbi, pak vole stradati i izginuti, nego li se odreći svoga života i svojih običaja. Našlo se je takovih, koji su se odrekli druženja sa ženama i braka, da nište radije sebe i svoje potomstvo, nego li bi privikli kakoj uljudbi i odrekli se svoga lagodnoga života i starih običaja. Tako su mnogi prirodni narodi propali. A mnogo ih je pokosio i užasan pomor od kojekakih bolesti i pošasti, koje su im donijeli njihovi kulturni usrećitelji. Često su se i životne prilike prastarih naroda tako promijenile, da nijesu ti narodi imali više potrebitih sredstava, te su i od nestašice i gladi poginuli. Kulturni će narod na malom prostoru privrijediti, što mu je za život od potrebe ; prirodni narod mora imati silne prostorije za lov, pašnjake i boravište, na kojem sabire hranu i dobavlja sve, što mu je od potrebe. Neki stari kulturni narodi su pali, kad su se uvjeti njihovu opstanku na gore promijenili,

kao što se je dogodilo sa sjajnim starim Babilonom i Egiptom. I tako se je kroz sva prošla vremena mijenjalo lice zemlje, gdje je jednih nestalo, tu su se naselili drugi; jedni su u bijedi i nevolji provodili sav svoj život, drugi su se dizali i cvali; jedni su vazda napredovali, drugi su sustali i padali; kod mnogih je zastoj nastao i trajao, drugi su se brzo pridigli ili propali. Stari Peru, Mexiko, Kitaj i Indija pružaju nam primjere za to.

7. DRUŠTVO.

Kako je uljudba djelo ljudskoga društva i svih onih sila, koje u društvu rade ili izvana na nj uplivaju, tako će se uljudba shvatiti moći samo poznavanjem ljudskoga društva. Što je dakle ljudsko društvo? Ljudsko društvo ima dva glavna počela, a ta su rod muški i rod ženski. Iz tih počela sastavljeno je čovječanstvo. Da ta počela na opstanku ljudskom zajedno raditi uzmognu, treba da opstoji megju njima neka sveza, a to je brak. Brakovi, kako ih poznajemo iz današnjega društva ljudskoga, nijesu bili vazda isti; ali je temelj bio uvijek taj, da su brakovi radi porodice, jer se na porodici osniva opstanak svijeta. Ali u toj porodici mora da bude red, a reda nema, ako nema tko odregjuje i vodi. Vogja porodice bio je u svim vremenima muž, premda se svuda porodica nije uvijek po njemu zvala, već ima primjera, da je žena potomstvu ime dala (matriarhat). Ti su se pojavi našli u današnjim prirodnim narodima, pak s toga sudimo, da sižu

u ona prastara vremena, u kojima se je jamačno zametnulo i mnogoženstvo (poligamija) i mnogomuštvo (poliandrija), kojima nalazimo tragove u svim vremenima do dana današnjega. I svi drugi pojavi, koje nahodimo u nekim starim narodima, koji još danas u posve primitivnom stanju žive, potječu iz onih prastarih vremena, u kojima su nastali svi zameci društva ljudskoga, kao što je ljudožderstvo (kanibalstvo), koje na žalost i sramotu svijetu opstoji jošte po Africi i Americi.

Svijet se u takim prilikama razvijao i one su pred napretkom i uljudbom iščezavale ili plemenitiji oblik dobivale, ali prestale nijesu i ne će tako lako prestati s razloga, što je čovjek samoodlukom svojom prihvatio sudbinu slobodnoga i prirodnoga razvoja, na koji vrhunaravni red djeluje, ali ga ne ukida, jer to zavisi od slobodne volje čovjeka. Istom ondje, gdje su prestali ti, kako bismo ih prozvali, divlji običaji, nastajao je uredniji život obitelji te se je počelo misliti, kako da se podijeli rad oko svakidanjih potreba života, što je prvi početak uregjenoga života društvenoga. Da je tu zadaću u obitelji, da ju redi i vodi, preuzeo svakako na sebe muž (patriarhat), slijedi odatle, što je on jači i slobodniji od žene, koja mora odgajati djecu i rediti kuću. Ona će se brinuti za djecu i hranu, a muž će nju i djecu štititi i donositi u kuću, na što žena ne dospijeva. On će polaziti u lov i na bojište, a žena će blizu kuće pribirati hranu i paziti na djecu. Muž će nositi oružje, a žena jedini štap u ruci, kojim će rovati po zemlji i dohvatiti, što je za kuću od potrebe. Na tom prastarom temelju

obiteljskoga života razvijali su se svi pojavi ljudskoga društva. Na tome temelju društvenoga života izbile su sve razlike izmegju starijih i mlagjih, izmegju gospodara i sluge, izmegju slobodnih i robova, izmegju poglavica i podložnika, izmegju plemića i prostaka. To su temelji svih društvenih slojeva, kako su se razvili tokom vremena.

Kojim je putem i kada udario razvoj društva i kako je dugo potrajao u ovom ili onom obliku, to se za sve narode jednako odrediti ne da. U nekim su narodima veoma rano nastali društveni razredi, koji s malom promjenom još danas traju, kao u Kitaju i Indiji. Odatle su se u čovječanstvu stvorile predsude, koje su dugo djelovale na razdiobu društvenih slojeva. Iz zanimanja ropskoga i nižih slojeva porodila se je razlika, koja je dijelila ljude po radu te je sramotno bilo za slobodne i više razrede primiti se posla nižih razreda. S toga su radnici bili neugledni i prezreni, a koji nije morao raditi, bio je otmen i plemenit. To se je odrazivalo u životu i vanjštini tih slojeva, jer je onaj, koji nije morao raditi, ljepše odjeven, čist i ugojen stupao, dočim su radnici nečisti i suhonjavi bili. Ti su odnosi prelazili od naroda na narod, preživjeli sva vremena, a i samo kršćanstvo ih nije još moglo dokinuti radeći na tom, da ih barem ublaži.

Nadalje je dijelila ljudstvo i vezala u društvene slojeve ljubav i sklonost (simpatija), koja se je rodila megju rogjacima, izmegju djece i roditelja, izmegju onih, koji su si po ćudi mili i dragi. Prema tomu bi najprirodnije bilo, da se najuže vežu oni, koji su si po rodu najbliži, dakle djeca

s roditeljima i rogjaci megju sobom. No mi nahodimo u nekih primitivnih naroda društava i zajednica po rodu, gdje muškarci a i ženske živu u zajednici i skupljaju se pod jednim zajedničkim društvenim krovom. Tu se dogovaraju i osnove prave, zabavljaju se i noće. U takova se društva od neke dobi primaju dječaci, da ih stariji odgajaju i uče njihovu zvanju. U takim prilikama nema pravoga obiteljskoga života, jer žena živi s djecom u svom stanu, a muž k njojzi dolazi kao gost, i to je upravo matriarhat, gdje žena kućom upravlja. Iz toga su nastali u nekim prirodnim narodima veoma zapleteni bračni običaji, od kojih su opet nastali stalni zakoni kod sklapanja braka, po kojima se strogo pazi na krvnu srodnost, jer je ona zapreka braku. Iz svih tih prilika društvenih, ma kako one u raznim narodima zastranjivale od obiteljskoga života, izilazi porodica kao pravi temelj opstanku čovječanstva i svim društvenim slojevima. Udrugama ima trag u svim narodima od najstarijih do današnjih vremena, samo što su udruge u naprednih naroda bile uvedene, da se u njima muška mladež za život odgoji, kao što je to bilo u starih Grka, kod kojih su i igre služile toj svrsi (olimpijske). Ako li su takovu udrugu sačinjavale cijele porodice, onda je ona služila slojevima, u koje se je dijelio cijeli narod, pak su se take udurge zvale bratstva (fratrija) ili plemena (gentes), kako su još danas dijele naši Crnogorci, a i stari Hrvati su imali plemensko razdjeljenje, kako jasno svjedoče njihovi vojvode i banovi, kojih je

bilo po predaji najprije pet, a poslije sedam, jedan od njih je bio glava svima.

Što je u društvu ljudskom porodica ili obitelj, to je u narodu srodstvo, jer je porodica zemetak društva, a srodstvo zametak naroda, budući da srodstvo obuhvata više obitelji, od kojih naraste bratstvo ili pleme, a od više takovih bratstva ili plemena može se sastojati cijeli narod, koji se dijeli u bratstva ili plemena. Porodica je dakle manja jedinica, a bratstvo veća i šira jedinica u ljudskome društvu. Od takovih su se jedinica gradili napredniji narodi, dočim su primitivni narodi rascijepani i raštrkani ne imajući kakove uže sveze i zajednice, a njihova društva nemaju svrhe, da sačine narod, već se oni udružuju u svrhu kakova poduzeća te su to nekaki klubovi, koji imadu samo nekake znakove (totem), koji ih vežu, dočim se bratstva i plemena vežu zajedničkim imenom. Svi azijski narodi su se podigli na toj podlozi, a mi ju možemo još lijepo vidjeti u slavenskih naroda, u kojih još danas opstoji zadruga, bratstvo, pleme i mir. Naša zadruga je srodstvo i zametak bratstva i plemena u starije vrijeme. Takim zadrugama nahodi se trag u starih Indijanaca, gdje su pod jednim krovom u zadružnoj kući (sabha, soba) živjeli srodnici kao u našoj zadruzi. U takim društvenim uredbama nastajali su stalni društveni običaji i zakoni, po kojima je društvo ljudsko živjelo, osobito ženitbeni i bračni običaji, kojih nitko prekršiti nije smio. U nekim narodima mogao se je brak sklopiti samo unutar jednoga plemena (endogamija), a u drugim je muškarac mogao ženu

uzeti takogjer iz kojega drugoga plemena (exogamija). Obično je kod toga odlučivala više korist, nego li sklonost i ljubav, u opće su odnosi u svim prilikama bili više gospodarske naravi i privrede. S toga je žena ponajviše bila kao kakova robinja, koja nije imala odlučnoga upliva u kući; njezina je briga bila skrbjeti za hranu od bilja i sjemenja, a muškarac je odilazio i donosio štogod od lova i plijena. I prema tomu je žena početnik poljske privrede ili poljodjelstva. Ona je poznavala sjeme i što zemlja nosi, te je prva počela rovati po tlu i bacati sjeme u zemlju. A kako je njoj na brizi bilo gotovo svekoliko kućanstvo, počela je ona misliti, kako da si pribavi potrebito sugje i odijelo za sebe, djecu i muža. Ona je dakle po svoj prilici plela prvu košaru, pravila zdjelu i lonac od zemlje i od lika i vlakna sprela i satkala, što je mogla, samo da udovolji potrebi i često naprasitomu mužu. I tako po svoj prilici od žene potječe početak nesamo poljodjelstva, nego i nekih obrta. Takim načinom je bila žena u kućanstvu glavni dio, čim si je ona s vremenom stekla i moć i ugled u javnom životu. I tako je došlo do toga, da su u mnogim prastarim narodima žene postale poglavice i kraljice, što se je dogagjalo kroz sva vremena do ovih naših. Tako su žene u mnogim narodima došle do svoje vrijednosti, a odatle potječe valjda, da su roditelji djevojke ucjenjivali i prodavali, a muškarci ih otimali (otmica).

8. SLOJEVI.

U prvobitnom stanju ljudstva, dok nije bilo društava, nije bilo ni društvenih slojeva ili razreda, premda se je posao i rad već onda dijelio. Ali čim je društvo poraslo, recimo od nekoliko porodica, umah je nestalo posvemašnje jednakosti u društvu te je morala nastati neka razlika izmegju starijih i mlagjih. I ako se ne da pomišljati društvo bez ikake razlike članova mu, to je opet to razlikovanje bivalo po nekom društvenom običaju, a ne po kakovu strogom zakonu. Taki je običaj bio svakako, da u porodici vodi riječ i pravi red otac ili ako njega nema stariji brat. Da su se stariji poštivali, to je svakako prastari običaj. Ima prirodnih naroda, u kojim nema poglavica, ali i tu imade uglednijih ljudi, u kojih se traži savjet. Takovi uglednici postali su s vremenom potreba, da stanu na čelo društvu, da ga svjetuju i vode. Naročito u vrijeme kakove pogibelji i općenite nevolje rado se povjerava društvo jednomu iskusnome i hrabrome, da ga vodi i brani.

Tako su nastali vogje, vojvode i poglavice, kojim se je jednom predala vlast, pak kad su se učinili zaslužnim, nije im se ta vlast oduzimala, već se od zahvalnosti često prenosila na njihove potomke, čime su nastale dinastije.

Tako su dolazili ljudi do moći i ugleda svojim umom i junaštvom. Ali ima i drugih sredstava, da se tko domogne vlasti. Jedno je imovina i bogatstvo. Koji su se tim od drugih odlikovali kao neodvisni i samostalni, lako su druge, ako su bili

darežljivi, učinili od sebe odvisnima, pak su tako došli do upliva i moći, da budu priznani kao prvi i bolji od drugih. Koji su se opet odlikovali kao lijekari i vrači, došli su time na glas i bili su pozivani u vijeća i skupštine, kad bi se pojavile bolesti i pošasti, pak su postali ugledni i mogući. Neki su se opet razumjeli u bajanja i gatanja, pak kad im je pošlo za rukom kaku tajnu otkriti i proreći, što ima doći, držali su ih mudrima i vještima, pak su im se povjerili kojom zgodom, da ih izbave od kake nesreće.

Zavadiše se porodice i cijela plemena, da ne bude pokolja, izabraše miritelje i suce, da pronagju način, kako će izaći bez velike nesreće. Tim su se oni pokazali pametnijima, pak bi i drugi to učinili, i tako su se zaslužnima učinili za mnoge, koji su s vremenom i zajedničke take razmirice u njihove ruke polagali i pripoznali ih kao svoje dobrotvore.

I u vjerske stvari su se neki bolje razumjeli od drugih, pak su pozivani, da obavljaju te poslove u ime svih drugih i tako oni postaše svećenici. Na kojigogj od tih načina ili više njih odlikovali su se pojedinci i cijeli rodovi, te su postali ugledni i uplivni ljudi, pak kad su stekli pristaša, ostali su na svojim mjestima i bili prvi.

Društva, o kojima smo rekli, da su ih sklapali muškarci, znala su doći kojekakovim tajnim sredstvima do općenita upliva, budi da su se učinila zaslužnima za sve druge svojim junaštvom, budi da su postala strašna za druge, te su ih se bojali ; lako je prvaku takih društava doći do ugleda,

kojim su oni svi izrabljivali i pojedine slojeve i cijelo općinstvo kojega kraja budući strah i trepet svih onih, koji im nijesu slijepo na ruku išli. Takih je društava bilo mnogo nesamo u primitivnim narodima, već i kod starih velikih i naprednih naroda kao u Kitaju i Indiji.

U društvu nastanu mnoge potrebe, kojim udovoljiti znadu samo pojedinci ili neke porodice i rodovi. To su privrede i obrti, kojima se bave samo oni, koji su im vješti. Kako društvo raste, rastu i te potrebe, a raste i zaslužba od njih, pak se tim zanimanjima sve više i više posvećuju. Takim načinom nastanu u društvu cijeli obrtnički slojevi, koji, da rašire svoj posao, putuju u druge krajeve i na sajmove, pak tako nastane promet i trgovina. Da je to rano u prastaro vrijeme bivalo, dokazom nam je taki život primitivnih naroda po Africi, koji bez ikakva napretka novijega živu u takim prilikama baveći se razgranjenim prometom svojih rukotvorina i proizvoda. To je sve rad i zanimanje čisto i časno. Ali ima u društvu i takova, koji nije čist i po svoje radnike častan. To su niske ropske službe, kojima se bave neslobodni i najniži slojevi. Taka je služba svaka, u kojoj je čovjek ropski odvisan i podložan; ali ima zanimanja, koja su i nečista, kao odstranjivanje crklih životinja, čišćenje smradnih prostorija, ubijanje i vješanje zločinaca. Amo se broje kod mnogih primitivnih naroda i neki po njihovu nazoru nečasni obrti, kao što je kožarski, remenarski, kotlarski i kovački obrt. A na čudan način dodjoše kod mnogih naroda do takove časti i javni predstavljači, plesači i pjevači, valjda s toga, što su nestalni i što se skiću za svojom zaslužbom. Takova šta možemo vidjeti i u našoj Crnoj Gori, gdje su svi obrti nečasno zanimanje, kojim se ne bavi Crnogorac, već ih sve obavljaju cigani, koje Crnogorci u tu svrhu hrane i uzdržavaju.

Kako su nastajali u ljudskom društvu viši razredi ? Kad se je tko dočepao kake vlasti, povukao je za sobom mnoge pomagače, da ga svjetuju i drže. Tu su bili dakle prvi savjetnici, ljudi iskusni i uplivni, koji su uz njega stali kao današnji ministri. S tima se je poglavica služio kao svojim pouzdanicima, držao ih je uza se i naklanjao im je kojekakve probitke, a oni su mu vjerni bili kao pravi robovi, jer je njihova korist bila skopčana s vlašću onoga, koji se je znao domoći svoje moći. I oni su opet uza se skupljali druge iskusne i uplivne ljude, da im povjere mjesta, na kojima sami nijesu dospjeli biti kod raznih i razgranjenih posala. I ta su mjesta bila unosna, a i bolja od onih prvih, jer su oni radili kao povjerenici ne budući tako odgovorni, kako su bili oni na prvim mjestima, pošto su oni sve radili u ime onih prvih. Videći to narodi pazili su, da se to gospodarstvo ne uvriježi, pak su mijenjali poglavice, ili su prekidali nasljedstva tako, da ne dogje sin poslije oca na vlast, već istom unuk ili drugi od istoga roda, ako nije bilo moguće dinastiju sasvim izmijeniti, samo da ne ide kao po loju onima, koji su se jednom vlasti domogli. Take su se uredbe našle kod mnogih primitivnih naroda, a i danas potječu iz toga vrela mnoge neprilike i

*

prevrati, a bivalo je tako kroz sva vremena do ovih naših.

Poglavice i prvi njihovi doglavnici naučili su se s vremenom živjeti lagodno i gospodski, pak je tu trebalo vanrednih prihoda i vrsnih ljudi, koji su se za to brinuli i sve to redili.

Isprva su poglavice budući bogati ili barem imućniji od drugih podmirivali sve svoje, a kad i kad svojih doglavnika potrebe od svoga vlastitoga imutka. Zatim im se je dopuštalo kod diobe plijena uzeti za sebe i svoje pomagače veći i zamašniji dio. Onda su im se dale pristojbe, što su ih plaćali stranci i putnici. Ali s vremenom nije sve to dostajalo za njihove potrebe i izdatke, pak se je uvelo plaćanje od svake trgovine i prometa, osobito pristojbe od sajmišta, jer su sajmovi prastari običaj, koji se stalno čuva po cijelom svijetu. I to je početak poreza i oporezivanja. Tim su postepeno vlastodršci dobili u šake ne samo vlast, već isti imutak naroda. Odsada će vlast biti draga onomu, koji ju ima, a pogubna onima, koji ju davaju. Poradi toga će se klati ljudi megju sobom i narod s narodom.

Kad je tko jedanput bio u vlasti ma kakovoj, ni on ni njegova svojta ne će toga nikada zaboraviti. Taki su se ljudi i cijele njihove porodice naučili bolje živjeti, bogatije se odijevati i uglednim po svijetu stupati; oni hoće da taki ostanu ili će biti nesretni svikolici. Često su zaslužili, da ih drugi štuju i odlikuju, ali prečesto će biti to od običaja i od potrebe, da se te porodice kroz sve potomstvo razlikuju od onih, koji nijesu nikake

časti i dostojanstva obnašali. Tim su došla u svijet kojekakva odlikovanja i znakovi, a oni, koji su te znakove nosili, postali su plemići. Tu se evo dijeli narod i društvo na dvoje, one, koji potječu od plemića (nobiles) i one, koji potječu od naroda ili prostake (ignobiles). Kad je to zaredalo jednom, nikada više prestati ne će.

Kako je sada lako pregledati sav niz slojeva i razreda u društvu ljudskom, hoćeš odozdo gore, ili odozgo dolje. Idući od glavâ u niz nahodiš cijelu povorku ljudi, koji se vrstaju uz glavu u svakojakim častima i dostojanstvima dvoranskim sa svim njihovim obilježjem. Tu će ti nastati umah dva staleža, gragjanski i vojnički, svaki stalež sa svojim djelokrugom. To su sami službodavci i poslodavci, od kojih odvisi četa ljudi, koje oni namještuju i poslom kakim zabavljaju. Sve je to odvisno od volje i dopadnosti onih gore. Megju tima ima i takovih, koji su samo za zabavu ovim prvacima. Ti budu lijepo držani i dobro nagragjivani, oni će s vremenom svoje umjenje i znanje tjerati kao obrt, mogu biti pravi umjetnici, ali kod slobodnih ljudi nijesu ugledni ni poštivani, jer vrše službu svoju na mig i budu plaćeni i nagragjeni, što narod ne gleda rado, a mnogi su im i zavidni. Uz te se redaju obrtnici svih vrsta i trgovci, koji živući od svoga rada i prometa ne gledaju na odlikovanja i časti, već više na svoju korist. Ali su važni time, što opskrbljuju sve druge slojeve kojekakim potrepštinama, pak što izragjujuć i promećuć donose narodu korist, koji je u svojoj većini prikovan uz kuću i grudu te ljubi i

pomaže i obrtnika i trgovca. I tako se u društvu ljudskom nižu slojevi kao karike u veruzi držeći se jedan drugoga i pomažući se u izvršivanju društvenih dužnosti, bez kojih nijedan sloj u ljudskom društvu opstojati ne može. Iz malih počela naraste na taj način silni ustroj ljudskoga društva, koji se zove država.

9. DRŽAVA.

Kad se kaki narod na kojem prostoru spusti, posjedne i zapremi ga, te počne svoje gospodarstvo i radi o zajedničkom napretku, nastane država, Niti dakle narod sam, ako nestalni i skitalački provodi život, niti kakovo zemljište bez stalnoga pučanstva može biti državom; već poveći skup jezikom i običajima srodnih ljudi, na prostoru prema pučanstvu dosta velikom, može se razviti državom. Tu si ljudi složni u zajednici podijele zemljište, koje postane svojinom pojedinaca, pak stanu u zajednici složno raditi o tom, da se uvede red i osigura proti svakomu ta njihova zajednička domovina. U tim uredbama i u toj zajedničkoj sigurnosti sastoji se državno uregjenje na nižem ili višem stepenu, jer umah u početku nema zakona i odredaba, već vlada općeniti običaj, koji se štuje i pazi kao zakon. Da bude mir i poredak u takovoj zajednici moguć, povjeri se nekome, koji ima bar kod većine ugled, vlast i moć, da s nekoliko pomagača vode zajedničke poslove i paze na mir i red u zajednici, i tako se stvori poglavarstvo

najprije od nekoliko vrsnih i iskusnih ljudi, a s vremenom naraste ono do kneževske i kraljevske vlasti i moći s mnogostrukom razredbom dostojanstvenika i uredovnika za mir i rat, jer u ovom dvojem stoji svakolika sila i moć države. Tako si predočujemo postanak i najmanje države, a od državice može se razviti velika i snažna država, kakih je bilo već u prastaro vrijeme, ako li se promotri, da su Kitaj i Indija već onda bile neke države, kad je ostalomu svijetu zora svitala.

U državi rodbinske i plemenske udruge prestaju i nastaju društveni slojevi, jer tu ne rade pojedine porodice samo na svoju dobrobit, već je nastala potreba, da se svi u zajednici brinu za općenitu korist. Sad valja da u cijelom skupu prevlada ćut zajednice, u kojoj svaki pojedinac za sve i svi ukupno za svakoga pojedinca rade i skrbe. Dakako da u narodu, koji se je prilijepio na grudu, da ju obragjuje i živi na njoj, može biti slojeva, koji ne vise na grudi, već dolaze i prolaze baveći se obrtom ili trgovinom; ali ti su slojevi baš radi naroda i žive od njega, dok su u njemu. Ima i takih prilika, da koji dio naroda ne može živjeti od tla, na kom se nahodi, jer je prenapučen, premalen ili neplodan taj kraj. Tad će taj narod za svoj život i opstanak sticati izvan svoje domovine kakim obrtom, trgovinom, prometom, kao što su se uzdržavali i bogati bili stari Feničani, stari Grci, Mlečani, a i danas se tako promeću mnogi narodi odilazeć u svijet zarade i zaslužbe radi. Ima naroda i bilo ih je vazda, koji od rata i otimaćine živu, kao nekoč silni gusari, koji su

na morskim obalama vrebali na prolazeće trgovce; a današnji kolonijalni narodi dobivaju snagu i veličinu svoju obično iz naseobina, nad kojima vladaju, kao Engleska. Ima i takih naroda još danas, a nekoč u starim vremenima je toga bilo mnogo više, koji ne obragjuju i ne izrabljuju svoje zemlje poljodjelstvom, već love i pasu i tim korist vuku od tla, koje posjeduju. To nijesu prave države, jer nemaju državnoga uregjenja i stalnih zakona, već su to neke skupine, koje živu u nekoj zajedničkoj svezi po svojim običajima, kojih se one strogo drže.

Tako ima naroda na ledenom sjeveru i pod žarkim pojasom, koji ne žive u strogo uregjenoj državi, već u nekoj slaboj i slobodnoj svezi s kojom većom državom ili megju sobom. Ogromni malajski rod, koji je u prastaro vrijeme prekrio gotovo svu južnu polutku zemlje, nije nikada do dana današnjega stvorio kake države, on je rasut živio i gotovo tako izginuo. Eskimi zapremaju gotovo sve obale sjevernoga ledenoga mora i tu razmjerno malobrojni od kojih četrdeset tisuća duša žive posve slobodno najviše njih u velikoj ruskoj državi od lova i morskih životinja.

Ima i drugih načina, kako ljudi svojataju koju grudu svojom. Kod mnogih primitivnih naroda opstoji običaj, da svatko drži svojinom, gdje se je rodio, gdje mu pregji pokopani leže; za koju je grudu krv prolijevao ili gdje su mu pupak otkinuli, i drugih takih mističnih uzroka, kad se kletvom što čijim proglasi, kao da bi rekao: „Ovdje ti neka kosti trunu". I tako se dolazi do posjeda. Često

nema posjednika, već je posjednik neka skupina ili zajednica. Istom obragjivanjem ili krčenjem postaje posjednikom onaj, koji to radi. Dok se ne obragjuje tlo, već se od njegova priroda živi, od plodova ili lova, dotle svatko svojata ono tlo ili one plodove, koje je prvi našao, zasadio ili čim označio kao svojinu. Kako je iz takih odnosa i prilika došlo do vladarskih prava, dade se protumačiti time, da su pojedini posjednici sva ona prava, koja se zajednice tiču, kao sudbenosti, sigurnosti, zaštite i diobe, predali u ruke nekoga uglednoga i moćnoga starješine, koji je mogao jamčiti za te vladarske prednosti. Iz tih vladarskih povlastica rodila su se vladarska prava na cijelu zemlju i njezine stanovnike. U ta vladarska prava spalo je i ono, što je još od zemljišta bilo nerazdijeljeno. To je bila kneževa ili kraljeva zemlja, koju je on tada sam uživao ili drugim u leno dao za zasluge njihove ili pod pogodbom, da budu dužni u ratu služiti, svoju četu urediti i njemu na zapovijed biti. To je početak onoga, što ga zovu feudalnim stanjem, koje siže čak u naša vremena.

Da se svim potrebama zajednice udovolji, trebalo je zemljište, kojim bi se svatko prema potrebi služiti mogao, a to su pašnjaci, koji su još danas u našega naroda u običaju. Za zajednicu trebalo je i neko središte, na kome je sve bivalo, što se zajednice ticalo, gdje je oblast prebivala i gdje su se sajmovi držali. I tu će biti početak ogragjenim i utvrgjenim gradovima. A i sela su tako nastala. Čim bo su ljudi stali polja obragjivati i stoku timariti, naseliše se srodne porodice ili cijelo pleme na

okupu i stvoriše selo; takvo poveće selo ili više njih stvoriše općinu, u kojoj se usredotočilo sve, što su seljani trebali. Iz više takih općina nastade veća zajednica, u nas župa sa županom na čelu, dočim su u selima i općinama bili na čelu glavari ili knezovi. Ima primjera, gdje države postaše i na drugi način. Može se dogoditi, da se kojekake skitnice, robovi, razbojnici i palikuće gdjegod steku i nagju koga, koji ih znade ujediniti u zajednicu, kako se to pripovijeda o starom Rimu. Na sličan način su nastale i današnje američke države. Često se je dogodilo, da je unutarnjemu uregjenju i utvrgjenju došao u pomoć kaki vanjski upliv, narod ratoboran i poduzetan, ili kaki vanredni vladar, koji u tu slabu skupinu i zajednicu ulije novu snagu, kojom se ona pridigne, probudi i osokoli na junačka djela, pak ojačavši i ohrabrivši proširi se i osigura. Tako se drže još danas neke prastare države, kao Kitaj, dočim su druge propale.

Od najstarijih vremena je opažati, kako skupine postaju, rastu i propadaju. Njihovu rastu i propadanju može biti više različnih uzroka unutarnjih i vanjskih. Takova velika i snažna država od nepoznatih vremena bila je stara Indija, koja se je još u staro vrijeme rastrojila i raspala, koju sliku još danas prikazuje. Tu ne pomaže trajno nijedna vrsta vladanja, jer se mogu sve izmijeniti, neko vrijeme potrajati, prestati i opetovati, dočim jedna povoljno djeluje na državu, druga ju upropašćuje. I kad se čovjek pita, koji oblik vladanja kojemu narodu najbolje prija, prema iskustvu od najstarijih vremena nahodi, da se to nikada i nigdje

trajno odrediti ne da. Jer toga oblika nema, pod kojim nijesu narodi sretno i nesretno prolazili. Kad bi najčestitiji i najvještiji mogli trajno bez smutnje u kome narodu na čelu biti, taj bi se jamačno naužio sretnih vremena, ali je ta sreća rijetka, pa s toga je i rijedak nepomućen opstanak država i zajednica. Države i zajednice su potrebe ljudske kao sve druge uredbe u životu čovječanstva; one su posljedice one sudbine, koju si je čovjek svojom samoodlukom odabrao, pak ju mora snositi, jer su države radi poretka i mira, bez kojih nema opstanka ni napretka. Što pojedinac ne može, to će moći više njih u skupu ili zajednici. Taki skup i zajednica vodi do većih skupova i zajednica u državi, kojoj je zadaćom, da se brine za blagostanje svih onih, koji tu zajednicu sačinjavaju. Ako tu pravda i red vlada, ako svi uživaju jednaku slobodu i svaki vrši svoju dužnost, onda se tu sreća i blagostanje osjećati mora. Ali budući da je takovo idejalno stanje u državama gotovo nemoguća stvar, to su takove države samo uzor u misli, a do njih putovi vječni.

Kako je državno uregjenje za napredak naroda od potrebe, dokazom je to, što su se jedino oni narodi podigli do kakove uljudbe, koji su bili državno uregjeni, dočim su se drugi, koji nikakova državna uregjenja ne poznavahu, gotovo svi izgubili. Uz one, što smo ih već spomenuli, stari Egipat, Babilon na istoku, Mexiko i Peru na zapadu, jesu države, kojih osnutak pada u prastara vremena. U njima su živjeli narodi, koji su položili temelje općenitomu napretku ljudskomu. U protivnom

smjeru je bilo velikih naroda, kao što su Tatari i Mongoli, koji se budući osvajačkoga, nemirnoga duha ne priljubiše uz grudu, da ju obragjuju i budu korisni sebi i svijetu, te ne osnovaše pravo uregjene države i većinom propadoše ili provode još danas skitalački život bez ikakve uljudbe. Gdjegod se je pojavila kakova država, osnovana na zdravom temelju sposobnu za napredak, tu je ostalo tragova uljudbe, ma da je takove države skupa s narodom nestalo. Lijep primjer takovu pojavu imademo u starom Babilonu, koji se je vrlo rano digao do znamenita napretka, kojega se tragovi slijediti dadu čak u naša vremena; a kad je pala ta država, propao je i narod, za koji se danas ne zna. Znade se samo, da su temelji staromu napretku nestali, gospodarstvo osnovano na poljodjelstvu i sve, što s tim u savezu stoji, obrt i trgovina, a kad je toga nestalo, nestalo je i države. U tim starim državama bilo je mnogo promjena i dinastija i ustava, ali su one stajale tako dugo, kako dugo je narod ustrajao na svojoj grudi obragjujuć ju i gojeć stoku, što je najzdraviji temelj svakoj državi. I danas još ima tomu primjera iz najstarijih vremena, kao što je Kitaj, koji se drži, premda je već davno presahla stvaralačka žila kitajskoga duha.

10. GOSPODARSTVO.

Kad je čovjek stao na svoju ruku živjeti, bila je na njemu briga o njegovu opstanku. Pošto je prema predaji i znanosti cijelo čovječanstvo stajalo na dvojici ljudi, trebalo je odgojiti potomstvo i opskrbiti ga. Prva je briga čovjeka bila o hrani i još nekim sredstvima života, kao što je zaštita i obrana. Sve to nije prema stanju u prirodi zadavalo čovjeku briga, kojih on svladati ne bi mogao, jer bi inače u njem čovječanstvo postradati moglo. Ali je opet čovjek dosta teško odolijevao svim promjenama u prirodi i porodičnim neprilikama. Nužda ga je učila, da svemu tomu sredstva i lijek traži u svojoj okolini, a on je doista sretno sve to pronašao i obezbijedio prvi opstanak svoje porodice. Životinja u sebi nosi nagon, kako će se održati, čovjek ne tako; on mora iskustvom doći do svega, što mu prija i što mu škodi. Da je u tomu providnost Božja jadnomu čovjeku išla na ruku, o tomu dvojiti može samo bezvjerac; jer je čovjek nesamo ono prvo vrijeme, već dugo vremena bio nevješt svemu, što bi njegovu tjelesnu i duševnu snagu nadilazilo. On je morao u neposrednoj okolini svojoj imati sve, što je za život najnužnije. O kakovu gospodarstvu se u tim prilikama ni misliti ne da, no nužnu zalihu svega, što je od prijeke potrebe za život, morao si je umah čovjek priskrbiti znati i moći. I to je prvi početak gospodarstva. I na to se pomišljati mora, da ta opskrba nije vazda glatko išla, da je trebalo borbe, hodati, tražiti i dobavljati, što nije umah pri ruci bilo, a to je bila mučna skrb i briga; da se je pojavila bolest, razmirica u porodici i kojekakve neprilike i teškoće duševne i tjelesne. Tako je čovjeka malo po malo zaokupila briga i bacila ga u borbu za život. Što više se je ljudstvo množilo, to su više rasle potrebe njegove, a on je morao misliti, kako će ih za-

dovoljiti. Ono, što je dostajalo jednoj porodici, nije dostajalo više njih, svu svoju duševnu i tjelesnu snagu su ti primitivni ljudi morali upregnuti, da stignu na kraj potreba svojih. I tu se je u čovjeku ragjalo ono, čim se je otimao nuždi svojoj, iskustvo i prvi napredak. Kad je sretno prevalio te prve teške brige, došle su druge, a kad je nekako i ove svladao, došle su nove i tako redom sve, što ih ragja život ljudski, ma da ih jošte sad nije umnažao željom za udobnošću i obiljem. Malene su bile prve potrebe ljudske, ali su i one bile teške, kad su nastale u prirodi ili društvu ljudskom takve prilike, da ih nije bilo lako zadovoljiti. I ako se pravo prosudi sva prošlost ljudska, naći će se, da se je čovječanstvo u prvom redu borilo za životne potrebe; istom onda, kad su te bile izdovoljene, a i ponajviše na tom zadovoljstvu, dizao se je duh ljudski na viši stepen želja i potreba ljudskih, koje bismo za ono vrijeme prema našem ukusu mogli nazvati duševnim uzorima ili idejalima. I da je čovječanstvo ma kako teško se popevši do toga prvoga stepena stupalo neprekinuto dalje i dalje, za ono vrijeme, koje je ono preživjelo, bilo bi se rano već visoko popelo. Ali je ono često udarilo natrag i palo, možda za uvijek, kako je to kod mnogih naroda bivalo. U općenitosti se ipak vazda opaža ma i najmanji napredak, koji nije megjutim do dana današnjeg svijeta izjednačio, jer on u mnogim krajevima izgleda još prvobitno, na čemu se mi učimo, kako je to u prošlosti išlo.

Prema našemu stanovištu, koje meće kolijevku čovječanstva u Aziju, kako nas to upućuje

starozavjetna objava i razvoj prirodnih prilika na tlu zemaljskom po nazorima geološke znanosti, počelo se je i gospodarstvo razvijati u narodima, koji su zapremili azijatsko tlo i tu stvorili prve države, veoma rano, kako to posvjedočuju u jednu ruku države, koje su se uzdržale do danas, u drugu ruku one, koje su se lijepo razvile, ali su sustale ostavljajuć nam uspomena svoga života i rada u spomenicima razvaljenim i pokopanim u staroj njihovoj domovini.

Gospodarstvo se je počelo, kako nasjekosmo, razdiobom rada, te je u rijetkom pučanstvu trebalo silnih prostorija, da žena nabavi hrane za obitelj, a muž da lovom privrijedi za kuću, što je na nj spadalo. Sad je nastala druga grana gospodarstva: štednja. Ta je bila nužna, da ne nastane nestašica, kad su nastale takove prirodne prilike, u kojim se nije moglo ni najnužnije dobaviti, pak što je ona prva zapreka u gospodarstvu, igra i kićenje, obustavljala naporni rad i trajnu brigu za opskrbu. Prirodni bo su narodi tako visjeli na igri i kićenju tijela, da su na tome zanemarivali gotovo sve druge veće potrebe. To je ono stanje ljudstva, u kojem jošte nije bilo uregjena života, a ono traje još dan danas u mnogim primitivnim narodima. Što naši poljski radnici i pastiri cijelo vrijeme pjevaju, a poslije dnevnoga truda, što se hvataju u kolo i plešuć pjevaju, isti je pojav. U pjesmi i plesu pojavljuje se sklad i ritam, uz koji se ljepše i podesnije radi, a dokolicu provoditi kako bi bilo ljepše nego u pjesmi i plesu, što je s vremenom ušlo u običaj i postalo narodnom umjetnosti. U

tome je ležala jedna pogibao za takovo društvo, koje je priviklo i bezbrižno provoditi život, da padne u nuždu, a nužda je zao savjetnik. Živjeti se mora, a kad nema, što treba za život, čovjek se hvatao i takove hrane, koja nije dolikovala umnomu biću. I tu su po svoj prilici izbili oni žalosni poroci u čovječanstvu, koji ga ponizuju ispod nijeme životinje. Čovjek u nuždi i gladan utišavao je svoj glad nesamo mrcinom i strvinom, nego i čovječjim mesom. To je na žalost došlo tako daleko, da su ljudi upotrebljavali za hranu isti svoj rod, mrtvace, starce i djecu, koja nijesu po njihovu nazoru bila za hranu i odgoj. Neki u tim pojavima nahode gospodarsku žicu u čovjeka, koji nije hotio prezreti ni takove hrane, samo da ne pogje u kvar. Ali oni ne pomišljaju na duševno stanje i ćud takih ljudi. Priznavajuć tu činjenicu u životu čovječanstva odbijamo ju na onu tešku sudbinu čovjeka, koja ga nemilice prati od prvoga početka do dana današnjega. Ima i drugih običaja, koji su oštećivali čovjeka u materijalnom pogledu. Tako su ljudi od straha pred pokojnicima uništavali sve ono, što su pokojnici imali i osobito voljeli. U vrijeme žetve ne poznadu još danas mnogi primitivni narodi mjere u uživanju, već u kratkom vremenu istroše, što bi im dulje vremena potrajati moglo. I komunizam, naše zadrugarstvo, jest često uzrokom, da narodi ne privregjuju više, no što je od prijeke potrebe. A glavna pogreška svih primitivnih naroda jest, što ne znadu razrediti vrijeme i rad. Mnogo se vremena potrati kojekakim igrama i dokolicom, koju ne znadu korisno upotrebiti. U takovim će prilikama brzo nastati oskudica prostora, a narod će biti prinuždén, kad si ne zna i ne može pomoći, tražiti drugu postojbinu i seliti se.

Kako se je koji narod hranio i uzdržavao, to visi ponajviše o tlu, na kojem se je nahodio, pa tako nalazimo, da se je u jednom kraju hranio pretežno životinjskom, a na drugom opet pretežno biljnom hranom; ali ipak jednom i drugom. Na ženi je bilo svekoliko kućanstvo, ona je pribirala i pripravljala, muž je polazio na sastanke, u lov i boj. Tako je bilo u naroda, koji su gdjegod stalno sjedjeli, ali je bilo i takovih, koji su se neprestance selili i skitali. U tih je naroda i način uzdržavanja bio uregjen prema prilikama, u kojim su se kad desili, pak su oni živjeli od nalaza, kragje, otimačine, što njima nije bilo sramotno, kako to vidimo u današnjih skitnica, koji se prihvataju svega, da se probiju zadovoljavajuć se onim, što drugi ljudi bacaju i preziru. Ti se ljudi bave obično gatanjem, glazbom, plesom i drugim kakim nižim obrtom; oni ne preziru nikaki način privrede, s toga i nijesu obično napredovali, kako oni narodi, koji su se gdjegogj ustalili, prihvatili se gospodarstva i ustrojili državu. I premda mi još nijesmo u onim vremenima, kad su ljudi stali tlo težiti i gojiti stoku, to smo opet blizu njih, kakogogj dugo se čovjek teško probijao do takova gospodarstva. U tim vremenima je bila jedina domaća životinja pas, koji je čovjeka pratio po svim krajevima i podnebljima. U tim prilikama bi čovjek pomišljao, da su narodi miroljubivi bili ravnodušno prolazeći i živući jedan uz drugoga; ali tako nije bilo, jer su i tada vojevali

i otimali. Da je lakše napredovati bilo stalnim i miroljubivim, to stoji, ali da i nestalni narodi nijesu posve zaostali, dokazuje to, što i u njima imade vjerskih i društvenih uredaba, u kojima se opaža znatan napredak, samo što mnogi od njih nijesu dalje napredovali, a neki su opet padali i na najniže grane spali.

I ako su se ljudi, kako rekosmo, svakojakom privredom uzdržavali, kako su ih prilike i životne potrebe upućivale, nastaje opet pitanje, kako je došlo do poljskoga gospodarstva i timarenja stoke i kome bi se taj napredak u svom početku pripisati morao? Kako je ženi valjalo steći i privrijediti sve, što oholu mužu nije dolikovalo, tako je ona sabirući biljke i plodove zemlje u proljeću opazila, kako to od sjemena niče. Lako je ona nevoljnica došla na misao, da u proljeće usadi sjeme, pak da u jesen dogje na gotovo. Tomu je trebalo koliko toliko prirediti tlo, što je ona i učinila rujući svojim štapom po tlu. Taj štap bilo je prvo ralo i rovanje njime prvo oranje zemlje. S vremenom je valjalo više tla izrovati i prirediti, a k tomu je trebala boljega rala. Muž je taj rad ženi priuštio ne dirajuć s početka u sam posao, ali videći kako to ženi sve bolje i bolje uspijeva, pomišljao je i on, da zasadi biljku tako, koju je on volio, jer je opojna (narkotična) bila, pak se je prihvatio rala i počeo zemlju težiti.

Taj rad jedne žene i jednoga muža vidjeli su drugi i počeli sami tako raditi; a možda su zarobljena žena ili muž kao tugji robovi bili učitelji poljske privrede svojih gospodara. Tako se je poljsko gospodarstvo širilo i proširilo na druge narode.

Prava gospodarska privreda nastala je istom stočarstvom. Kad je čovjek počeo svoje gospodarstvo, svakolika je stoka, sitna i krupna, bila u divljem stanju te ju je čovjek lovio kao divljač. Njezina je domovina, kako nas znanost uči, Azija, i tu ju je čovjek počeo krotiti i pitomiti. Jer kad je vidio, da ju je za nevremena ili u zimsko doba teško progoniti, zatvorio ju je u ogradu i tu ju držao za hranu, a ona se je i u oborima plodila i kotila bivajuć svaki dan krotkom i pitomijom.

Odsad je čovjek odilazio u lov samo po zvjerad, a stoku je u oborima timarila žena. Tim su narodi počeli dvojako gospodarstvo: teženje zemlje i timarenje stoke, a hrana je postala dvostruka: biljna i životinjska. Neka plemena su se bacila više na privredu od teženja tla, a neka više opet na timarenje i pašu stoke, jedni su postali pravi poljodjelci, a drugi su pasli stoku (nomadi). Svi su medjutim poznavali i drugu vrst gospodarstva, jer ni oni, koji su polje obradjivali, nijesu mogli biti bez stoke, a stočari su trebali k mesu i biljne hrane. Najizdašnija vrst stoke jest govedo, no goveda nijesu u prastaro doba svi ljudi poznavali, niti su mu vrijednost izcrpsti znali. U Americi, kad su ju otkrili, nijesu goveda našli; u Aziji su prije kravljega mlijeka upotrebljavali mlijeko od kobile. Dočim je u Indiji mlijekarstvo cvalo, u Africi su gojili stoku više kao ponos i dragocjeni posjed, te su volove upotrebljavali kao i danas za jahanje i oranje, a gnojenja, kojim se poljsko gospodarstvo unapregjuje, nijesu poznavali. U mnogih primitivnih naroda nahodimo volove u velikoj cijeni, ali im ne poznavaju

pravu korist; oni ih goje, pače obožavaju lijepe vrste, kao u Egiptu u staro doba Apisa. Osobito lijepa vola cijene kao znak jakosti, a krava muzara je cijenjena u obitelji velike koristi radi. Stari arijski narodi, kojega smo podrijekla i mi Slaveni, bili su valjani gospodari, jer su znali cijeniti govedo, a u porodici je kći (duhitar, dušter) bila muzilja. I stari Babilon se je podigao na onu visinu napretka samo jednom i drugom gospodarskom privredom, a kad je ova pala, pao je Babilon te se nigda više digao nije. I za druge prastare istočne narode vrijedi isto, kao za Kitaj i Indiju, koji su se na toj privredi podigli, a kad je ona prestala ili ne dotječe, postradali su i ti narodi.

I perad su poznavali u prastaro doba, ali je nijesu znali izrabiti, već su ju gojili igre radi kao ptice u kavezu, a meso, jaja i perje bilo im je bez ikake vrijednosti. Najstarija poraba peradi bila je radi uresa, gatanja i pjevanja (pijetao). Pas kao kućna životinja bio je najprije igračka, onda kućni čuvar i pastiru u pomoć, napokon za lov. On se udomio u svim stranama svijeta, Eskimu je prava sreća, a često je ljudima služio za hranu. Sve su te životinje u kućnoj porabi i njezi sasvim promijenile. One su u društvu ljudskom postale u svemu plemenitije promijenivši nesamo dlaku nego i ćud svoju. Govedo je postalo pravo blago ljudsko donoseć najviše koristi, čega radi su ga mnogi stari narodi kao neku svetinju držali, nijesu ga ubijali niti se njim hranili. Ono potječe iz prednje Azije, odakle je prešlo u Evropu i Afriku; arijska plemena su ga rano gojila i dovela ga u Indiju, Australiju i Ameriku.

Govedarstvo je i sijanje pšenice podiglo čovjeka do pravoga blagostanja, na tim vrstama gospodarstva rodilo se je bogatstvo čovječanstva. Na tom blagostanju rodila se je i ljudska uljudba, prava društvena i državna kultura. Na tom gospodarstvu se je počelo i pravo kućanstvo, a govedarstvo je pokazalo put, kako se i druge životinje udomiti mogu. Od udomljenoga goveda nastadoše sve vrsti plemenitih pasmina stoke, od kojih imademo tri glavne vrste: govedo u stepama i ravninama, govedo u sjevernim nizinama i govedo planinsko (alpinsko). Slične govedu vrste jesu: Bantenga u Indiji, Guyala u Assomu i Jaka u Tibetu.

Druga važna za kulturu životinja jest konj, koji se i u Americi našao, a u Aziji ima još danas divljih drugova. Ta je životinja kao i pas sasvim uz čovjeka pristala i u tome pitomom stanju razgranila se je u one silne vrste, u kojima se na tlu zemaljskom nalazi.

Ona pojava kod životinja, da na malenim otocima postaju i one malene, pokazuje se osobito na konjima, dočim sve sitne vrste konja (poni) polaze sa malih otoka. Konj potječe sa azijskih visoravnina, na kojima još danas živi u ćoporima i služi ljudstvu za hranu mlijekom i mesom. Za jahanje ga upotrebljavahu azijski narodi od prastarih vremena, koji prodirući na jug i zapad naučiše i druge narode služiti se konjima za jahanje. Kulturni narodi počeše konja u staro još vrijeme upotrebljavati za vožnju, te su ga Asirci, Perzi-

janci, Egipćani, Indijci i Grci uprezali pred kola svojih boraca. Tim je konj postao obljubljena životinja svih kulturnih naroda. U Americi se udomio kod stepnih naroda, koji na njem četuju i harače po drugim zemljama. U žarkom podneblju slabo uspijeva. Starija domaća životinja jest magarac, koji potječe iz prednje Azije, a u Egiptu je služio prije konja za vožnju i teret. On se tu nahodi već za šeste dinastije, dočim konj dolazi istom za osamnaeste. Križanjem konja sa magarcem postaju mulci. U nekim stranama, kao u južnoj Evropi, ta je životinja veoma važna.

Životinja stepa i vrućega podneblja jest deva, koja se na azijskim visočinama još divlja nahodi, a imadu je dvije vrste, s dvostrukom grbom (baktrijska) i s jednom grbom (dromedar). Odavle se je ona rasprostranila Perzijom, Sirijom, Arabijom, Egiptom i susjednim afrikanskim zemljama, a u najnovije vrijeme udomaćila se je ta životinja po australskim stepama. Dlaka joj je dragocjena za tkanine, meso se jede, a koža se stroji i upotrebljava za kojekaku kućnu porabu.

Od manjih četveronožaca jest koza i ovca veoma korisna domaća životinja. Te životinje potječu sa planina prednje Azije. Koza je starija od ovce te se od najstarijih vremena od nje upotrebljava vuna i meso, a u kulturnih naroda i mlijeko. Ovca je dragocjena radi vune i mesa, a kulturni se narodi od vajkada od nje odijevaju, ona je mnoge narode svojom vunom obogatila.

I svinja potječe po svoj prilici iz prednje Azije te je već u prastaro doba bila rasprostranjena čak

do Kitaja, ali je s vremenom radi vjerskih propisa i s nečistoće iščeznula sa mnogih predjela. To je jedna od najkorisnijih životinja.

Los je sjevernjacima za mnoge životinje ostaloga svijeta. Od te životinje imadu oni gotovo sve; meso jedu, dlaku upotrebljavaju za tkanine, a služi im i kao i tegleća životinja.

Lama i Pako su američke životinje, a živu jošte u divljaštvu.

Mačka je u Egiptu pripitomljena, imadu ju rado u kućama radi čistoće, što miševe lovi, a znade se čovjeku priljubiti.

Od peradi su mnoge vrste stari narodi držali za raskoš i nakit, a sokola za lov. Korist od koši prastari narodi kao da nijesu poznavali; pijetla su cijenili radi noćnoga pijeva i borbi se njegovoj divili. Guska i patka čini se da potječu iz Evrope, ali su doprle u Kitaj, gdje patku cijene kao drugdje kokoš, jer im daje jaja, meso i perje.

Od kukaca imadu dvije vrste svjetsku znamenitost već od prastarih vremena. Med i vosak davaju pčele, a što je to dvoje za čovječanstvo u svako vrijeme bilo, ne da se procijeniti. Divljim medom si je čovjek najprije sladio život, a kad je naučio od njega praviti opojno piće, bio je blažen. Svilena se buba goji u Kitaju od najstarijih vremena i ona je dala tomu narodu u proizvogjenju svile upravo u svijetu prvo mjesto. Svilac je Kitaj prodičio i već u prastaro vrijeme obogatio, a kad je buba i dud udomaćen i u drugom svijetu, opet je za Kitaj proizvodnja svile ostala važna i unosna.

Ima još korisne životinje, koja nije udomljena, jer se životinja čovjeku niti čovjek životinji nije znao priljubiti. Hoće li se još koja udomiti, nije znati, premda sada ima više sredstava tomu.

11. ORUGJE.

Čovjek ima od prirode sredstva i orugje svome radu, a duh mu se služi udovima kod obavljanja svojih posala. Ali jer ne dotječu udovi ljudski za obavljanje tih posala, pomaže si um stvaranjem pomagala udovima, a to je orugje, kojim se udovi ljudski pojačaju, da budu i jači i spretniji za obavljanje ljudskih posala. To je stvarna uljudba ljudska, za koju duh uzimlje gragju iz prirode, i to od drva, kamena, kosti, roga i kova. U prirodi se ta sredstva ne nahode gotova, već ih um ljudski mora da prigotovi za svoju porabu, u kome prigotavljanju i sastoji se sav napredak stvarne ili materijalne uljudbe ljudske. Prva sredstva i prvo orugje bilo je onakovo, kakovo je čovjek našao gotovo u prirodi i u šake uzeo, kao što je to bivalo u ono prastaro kameno doba. Ali je skoro opazio, da je u samoj prirodi jedno sredstvo zgodnije od drugoga, pak je razborom svojim kušao i sam prirodno sredstvo preudesiti i zgodnijim načiniti. On je stup i toljagu zaoštrio i obažgao, da lakše ide u zemlju, a tupi je kamen raskolio i otesao, da bude oštriji. Zatim je kamen spojio s drvom i tako načinio bat, sjekiru i drugo, da uzmogne tući, ubijati, dupsti, sjeći, tesati, vrtati i drugo. Tako

je čovjek stranom rasteretio tijelo svoje od prevelikoga napora, a stranom je pojačao udove i snagu im te učinio, da se jedni udovi na uštrb drugih nerazmjerno ne razviju. Koža čovjeka i sama štiti od vanjskoga upliva vlage, studeni i žege, ali da se bolje jošte od štetna takova upliva zaštiti, odijeva se čovjek i obuva u odjeću i obuću prema potrebi i vremenu.

Čovjek može zubima zdrobiti i skrhati hranu, ali da ne skrha same zube, slomi, izreže i zdrobi jelo kakim orugjem ili strojem, da ga umanji i lakše skoše. On se može penjati i u tome veliku vještinu s vremenom steći, ali da ne bude to preporno, našao je čovjek sredstva, kojima se penje u visinu i spušta u nizinu. On može hodati i trčati, prevaliti tako veliku daljinu ; da mu bude lakše, zajahao je životinju, da ga nosi, izdubao je čamac, da po vodi plovi, a napokon je napravio kola i saone, da životinja preveze njega i njegovu imovinu. I eto u tome se sastoji napredak čovjeka, u kome se vidi umni rad njegov ; jer nerazumna životinja svega toga nema niti je od početka do danas u tome ikoliko napredovala, već koliko ju je nagon umah u početku učio. Tako je čovjek posagradio čudesna sredstva i strojeve za olakšanje svoga rada. Kolika razlika izmegju čovjeka i životinje. Orugjem u ruci stupio je čovjek u prirodu i dao joj drugi pravac prema svojoj potrebi. I kao što je priroda nenaoružanu čovjeku bila gospodarica, tako je čovjek naoružan postao njezinim gospodarom. Duplja i špilje ne će odsad biti čovjeku jedino zaklonište, on će si graditi

kolibu i metnuti na nju stalan krov, priregjivati će si gragju za svaku potrebu, sjeći drvo, koliti ga, tesati i dupsti, jer ima čime ; kamen će kamenom prirediti, da mu bude podesniji ; rovati će lakše u zemlji, da iz nje vadi, što mu je od potrebe. A koliko će u tome napredovati, toliko će nove potrebe i nova sredstva dan za danom otkrivati. Premostiti će rijeke, preploviti tijesna i mora te doći u predjele, koji će mu biti zgodniji. Gdje sile pojedinca ne dotječu, tu će si naći druga, nastati će društva i društveni odnosi, kojima će se cijele strane svijeta preobraziti za uspješan rad i udoban život.

Kad je takovu orugju od drva i kamena pristupio kov, nastalo je novo doba za ljudski napredak. Da je do te tečevine preživio čovjek vijekove i vijekove, razabire se odatle, što se na raznim stranama svijeta našlo do danas ljudskih nalazišta, u kojima nema ni spomena o kovu ; čovječanstvo se je dakle bilo već po zemlji razišlo, kad još kovova nije poznavalo. K tomu pridolazi dokaz taj, što još danas imade ljudskih plemena i predjela, gdje je kov rijetkost te se još kameno orugje upotrebljava. Ognjem i kovanim orugjem postao je istom čovjek majstorom i mogućnikom. Kako se za priregjivanje kova hoće neke umjetnosti, to je prošlo mnogo vremena, dok si je čovječanstvo kov priregjivati znalo u orugje. Isprva je kov svakako služio poglavito uresu, dok ga je malo bilo, kako je služilo željezo još Homerovim ljudima, dakle prije tri tisuće godina, samo za nakit bogatijim slojevima. Ako je tako bilo u onim

naprednim krajevima, kojim pripada Grčka i prednja Azija, kako je dugo trebalo, da kovovi dogju u ostali barbarski svijet. S toga nije čudo, da ima jošte krajeva na zemlji, u kojim vlada kameno doba.

Ali uza sve to su kovovi preporodili svijet. S njima je društvu ljudskomu svanuo nov život, društvo se počelo ustrojavati u plemenske i narodne udruge, koje su se stale natjecati u radu i proizvogjenju. Tako je nastala razlika izmegju naprednih i zaostalih plemena i naroda. U narodima će nastati različni slojevi i razredi, biti će ih, koji će znati i umjeti, pak će biti ugledni i imućni, drugi će se učiti od ovih, pak će s vremenom biti nesamo naprednih i bogatih slojeva u narodu, već će se narodi podići do općega blagostanja i tim će nastati razlika megju narodima.

Čovjek nije umah imao sve vrsti orugja, koje mu treba, već najnužnije, da reže, siječe, dube, struže, vrta, bode i pribija ; sve to se može imati od kamena, pak i nahodimo takih ostanaka u nalazištima iz prastarih vremena. K tomu dolazi kost i rog, a s vremenom kov, od čega je čovjek svoje orugje prigotovio i bolje i ljepše. A kako čovječanstvo od prvoga početka naginje na ures i nakit, uz nužno orugje prigotavljao si je čovjek i to, što nam potvrgjuju prastari nalazi, a primitivni narodi još naših vremena ne mare toliko za svagdanje životne potrebe, koliko za nakit. Jedno i drugo je poticalo čovječanstvo na napredak, te možemo reći, da je orugje i nakit prva i jaka poluga, kojom se je čovječanstvo dizalo. I to nesamo

s toga, što si je tim čovjek mogao lakše zadovoljiti životne potrebe, već i s toga, što je usavršivanjem tih pomagala razvijao svoje duševne sile. Prvo orugje je bilo prosto i nezgrapno, tim si je čovjek izdjelao ljepše i zgodnije. Idući u poljepšavanju svoga orugja dalje i dalje naresio ga je usjecima i narezima, okruzima i kojekakim zavojima, dok je slučajno pogodio kaku sliku iz prirode, a napokon istu svoju, čim si je stekao ono umjeće, kojemu se divimo na tim predmetima iz prastaroga doba. Tako je čovjek i u stvarnom prigotavljanju (tehnici) i u duševnom ishitrenju (invenciji) kako tako napredovao, dok se je popeo do one vještine, kojoj se u nekih starih naroda divimo, a polagao ujedno temelj svome napretku, kojim se je približio današnjoj hitrini i vještini, kojom su se veliki narodi podigli do današnjega obrta i prometa, a kroz ove do svoje moći i blagostanja.

12. ORUŽJE.

U prvo je vrijeme orugje čovjeku služilo i oružjem. Onim istim štapom, kojim je rovao u zemlji, branio se je od zvijeri i drugoga napadača, a kijača mu je služila za razbijanje i obranu. Isto tako bat i sjekira bilo je oružje gotovo do ovih naših vremena. Od drveta je to prešlo na kamen, a od kamena na kov. Od zaoštrene batine lako je postalo koplje i sulica. Sjekira se od kova mogla ljepše izraditi i nasaditi nego od kamena, a nož od mjedi mogao se je produljiti, nasaditi

na drvo, pak je postao mač, kojim se je dalo i sjeći i bosti. U prvo doba nije bilo ratara, pastira i vojnika napose, već su isti ljudi obavljali sve te poslove istim orugjem. Dok nije bilo točno odijeljenih ljudskih razreda, obavljali su isti ljudi sve potrebe plemenske i narodne, kako to još danas biva u manjih naroda, recimo u Crnoj Gori. U državi obrazovali su se pojedini slojevi u staleže, od kojih je jedan obavljao ovaj, drugi opet drugi posao narodni. Dakako kad je pleme na pleme, a narod na narod udarao, tad je moralo biti uvijek spremnih ljudi, koji su ratovali ; drugi su obavljali ostale poslove kućne i poljske. Sad se je gledalo, da se spremi i oružje za te ljude, da budu naoružani i spremni na obranu i navalu. I tako je došlo vrijeme, da se je isto oružje dijelilo na oružje za navalu i obranu, za jedno i drugo iz bliza i iz daleka. Tako je došlo i do toga, da su narodi počeli ustrojavati vojništvo za svoju sigurnost. Životinja poznaje takodjer obranu i napadaj, ali ona to čini svojim udima, zubima, nogama, pandžama, noktima i krilima kao ptica. I čovjek se za nuždu u tu svrhu služi svojim udima, ali mu oni nedostaju. On se dakle u svrhu obrane naoruža oružjem, koje je priudešeno njegovim udima, kao što je priudešeno orugje za rad istim udima. Da bude naime vojnik oboružan za svaku potrebu, treba da ima oružje za obranu i napadaj, iz bliza i iz daljega, on mora imati čime sjeći, bosti i baciti se. Tako su nastali bodeži, mačevi, sulice, koplja, praće, strijele, kamenohiti i zidoderi. Amo spadaju i one sprave, kojima se čovjek samo zašti-

ćuje, kao što su kacige, oklop, goljenice i štit. Jedno oružje drži čovjek u šaki, drugo se baca kakovom spravom. U šaki je mač, sulica, koplje, bat i sjekira, a baca se kamenje i strijele, praćom, lukom i strojevima za bacanje većega kamenja i kretanje zidodera.

Čovjek se oboruža i proti zvijeri, za lov, ali je to oružanje jednostavnije, a zvijeri se mogu loviti i drukčije, zamkama, pruglima i kojekakvim spravama drugim, kod čega je glavna stvar lukavština čovjeka. I u ratu lukavština i brzina vrijedi toliko koliko junaštvo i stari su ta svojstva vojnika visoko cijenili. Mač je izmegju svega oružja najodličnije i najopćenitije oružje, prava dika vojnika, dakako u pravoj svojoj vrijednosti istom od mjedenoga doba, premda općenito to oružje nije ni onda moglo biti, jer toliko toga kova nije ni bilo, već je mač dobio pravo svoje znamenovanje i uporabu od željeza. Od najstarijih vremena meće se mač u tok ili korice, pak od toga vremena služi vojniku kao ures. Otok Cipar jest prava domovina mačeva, jer se na tom otoku našlo najviše bakra (cuprum) te se je mač od toga kova najprije pravio. Za mačem dolazi sjekira i topuz (šestoper), koje se oružje nahodi u svih naroda. Topuza ima takogjer, koji se bacaju, te su u običaju još danas u svih primitivnih naroda (Bumarang u Australiji).

Kamen je sigurno najstarije oružje za bacanje, ali je svoju važnost dobio istom sa spravom, kojom se daleko baciti može (praćom). Koplje je doista jedno od najstarijega oružja, jer se od jednostavne batine napraviti može, isto tako sulica, a jedno

i drugo može služiti za obranu i napadaj iz bliza i daleka, jer se i baca. Poznadu ga sva vremena i svi narodi. Izprva je to bila zaoštrena batina, kašnje su na batinu dometnuli šiljak od kosti, roga i kova, a u tim oblicima se u primitivnih naroda još danas nahodi. Drugo općenito oružje jest luk za strijelu (strelica), koje se jednako upotrebljava još danas kod mnogih primitivnih naroda, pošto je već davno puška zavladala. Luk je za odapinjanje i bacanje strijele, koja se je u razno vrijeme kod raznih naroda pravila od sve moguće gragje. Od vajkada su znali ljudi te strijele i trovati, da dobiju još veću snagu. U nekim stranama su mjesto luka upotrebljavali tulac ili cijev, iz koje su dahom ili pritiskom zraka bacali strijele. Nikada nijesu svi narodi imali sve vrste oružja, već je jedan narod imao ovu vrst, a drugi drugu vrst oružja, koju je mogao imati prema svome napretku i vještini. Jer i same gragje za oružje nema po svim stranama jednako, a onda treba i vještine u gradnji i porabi oružja. Bilo je naroda, koji su rano znali graditi mnoge vrsti oružja, ali je bilo i takovih, koji su samo ovu ili onu vrst znali praviti i vješto upotrebljavati, pak se je to u primitivnih naroda uzdržalo do naših vremena. Gdje je bilo različnoga oružja dovoljno, tu su ustrajali posebne čete za napojedine vrste oružja, kako to danas biva u naoružanom svijetu. Od staroga oružja će najviše vježbe i vještine tražiti luk, jer je on sastavljeno oružje, a ima ga dvije vrste, za rat i za lov. Štit je oružje za obranu i zaštitu tijela, on se je razvijao od štapa, kojim se je čovjek najprije branio. Šti-

tova ima malih, velikih, okruglih i dugoljastih, dakako prema potrebi i kako je tko mogao imati. Najstariji će štitovi biti od pletera prevučena kožom ili kakvom tkaninom. Onda od drva istesana i uglagjena, pak opet prevučena ili okovana, kad je dosta kova bilo; a napokon su štitove gradili od sama kova, obično od mjedi. Istu službu imade oklop, koji se je takogjer pravio od kojekake gragje, kakvu je tko imao, bogati narodi su već rano sve to imali od dragocjenih kovova. Zaštiti je služila i kaciga, koja je u nekih naroda imala šljem, na kojoj se vijala na junaku ponosna kita ili perjanica. Sve su oružje od najstarijih vremena resili i kojekakim znakovima kitili, da bude ljepše, ponosnije i često ubojitije.

Osim ovih sredstava za obranu poznavali su ljudi od najstarijih vremena i druge spreme, kao što su ograde, opkopi, zidovi i nasipi. Sasvim prirodno se je čovjek zaštićivao, kako je mogao, te je u tu svrhu morao vrlo rano pronaći sve vrste obrane, koja se i u primitivnih naroda sačuvala u svojem starinskom obliku do danas. Dok nije bilo strašnih pušaka i topova, dostajala je ona starinska zaštita za opkope i zidove, kojima su bila zaštićena sva obitavališta ljudska, pojedine kuće i sela, kako to još danas mnogi primitivni narodi čine, a ruševine svih prastarih i starih gradova prikazuju nam slike silnim višestrukim zidovima ogragjene prostore, kakovim se diče još danas svi kitajski gradovi.

13. POSUGJE.

Kao što orugje i oružje zamjenjuje i upotpunjuje udove ljudske, pak se i prema tim prirodnim uzorcima i gradi, tako će posugje nastati prema uzorcima u čovjeka i prirode. Šakom i pregršti možeš uhvatiti i zagrabiti tekućinu i zrnje, šakom se možeš i vode iz vrela napiti; ali se šakom i pregršti ne da to držati, nositi i čuvati, tomu treba posugja. Takvo posugje je dala čovjeku najprije sama priroda u ljuski, školjci i tikvici. Ljuske i ljupine davaju mnogi plodovi, koje je čovjek upotrebljavao za hranu, tu je umah dobio i zgodnu posudu, a i tikve su se u prirodi našle, jer je ta posuda i njoj slična prigotovljena veoma rano u porabi ljudskoj. Te posude za običnu porabu sasvim dobre, na ognju se nijesu održale, a opet je trebalo stopiti vode, peći i kuhati, što je ognjem u porabu došlo. Sad je čovjek morao misliti, kako će gorivu gragju zamijeniti takovom, koja ne može izgorjeti. Zemlja i kamen nije izgorio, iz toga bi posugje bilo za oganj posve zgodno. On je dakle u tu svrhu upotrebio dupki kamen, a od blata je napravio ljupini i tikvi sličnu posudu, pak metnuvši ju na vatru vidio je, da je čvrstom postala i da drži tekućinu. Sad je on mogao od te gragje imati i zdjelu i lonac i vrč, napokon sve, što mu je trebalo. Sad je on dobio posugje i za tekućinu i za suho zrnje te je mogao kuhati, nositi i čuvati sve te svoje potrepštine. Tako se je rodio lončarski posao, koji je u mnogim predjelima svijeta bio vrlo rano poznat, jer se u prastarim nalazištima čovječjih ostanaka nahode

posude od zemlje, a najstarije vijesti pismom zabilježene dolaze nam takogjer na crijepovima pečenim od zemlje i najstarije gragjevine sastoje se od opeke pečene ili sušene od zemlje.

Za najstariji lončarski posao nije trebalo nikakih osobitih sprava, ljudska ruka, ilovača zemlja i onaj prirodni uzorak bila je za taj obrt dovoljna sprema. S vremenom, kad je nadošlo svakojakoga orugja, bilo je i lončaru lakše kopati i drobiti zemlju, prirediti peć i nasjeći drva za nju. Zatim je došlo vrijeme, da se zemljano posugje uresi znakovima i napokon omasti i naslika likovima, što je vrlo rano bivalo. Ovaka tvorba i poraba kućnoga posugja živi još danas u primitivnih naroda, koji ju proizvode na najjednostavniji način. Posugje se megjutim pravilo i od druge gragje vrlo rano. Tako ima posugja od kamena, u kojem su otmeniji i bogatiji držali i čuvali svoju zalihu hrane i pića, kao u starom kraljevskom gradu Knosu na Kreti. A čim se je pojavio kov, prvo je bilo praviti od njega nakit i posugje. Takva se posugja od bakra i mjedi nahodi u prastarim nalazištima ljudskim svih vrsta. Dakako da je zemljano posugje veoma rano zamienilo kovno kod bogatih i mogućih ljudi. Ali se vrčevima od zemlje, stucama i tikvicama služi još danas veći dio svijeta kao u najstarije vrijeme, odakle se vidi, da narodi svoje potrebe podmiruju hiljade i hiljade godina jednako na najjednostavniji način, dok ih prijeka nužda ne uputi, da svoj običaj promijene. Jer vazda stoji istina, da je priroda malenim zadovoljna. Dakako da proti tomu ustaje prigovor, da zašto je ljudski napredak.

Ali napredak može biti i jest, no uz njega opstoji još uvijek stari običaj, dok svijetu dotječe, kako to jasno vidimo u tolikih primitivnih naroda. Na tom se opet uvjeravamo, da teška sudbina leži na svijetu, kojoj se on mučno otimlje i nikad se sasvim oteti ne će.

14. SPRAVE.

Svako orugje jest nekaka sprava za ručni posao, ali spravom upravo zovemo orugje, koje je sastavljeno od više dijelova, koji dijelovi mogu biti od iste i razne gragje i tvari. Prema tome je sjekira, bat, malj takogjer sprava, jer se takovo orugje sastavlja od drška i drugoga dijela, koji može biti iz kamena ili kova. No za razliku od takova orugja i sprava (makina) ustanovljujemo to, da se sprave vještije sastavljaju, pak se obično sastoje od više, često mnogo dijelova. Da je čovjek, čim je do kakova orugja došao, gradio kakvu takvu spravu, to je sigurno, jer sve one poslove i potrebe, koje su nastale razvojem njegova gospodarstva, jednostavnim orugjem nikako obavljati nije mogao. Čovjek je nabrao zrnja ili mu ga žena pridjelala svojim gospodarstvom. Zrnje, osobito žito, imade ljuske ili mahune, koje valja odstraniti, da bude zrnje ukusnije za hranu. Čovjek je mogao to zrnje trti megju šakama, ali je to sporo i nezgodno bilo; on je kušao megju dva drveta ili kamena, što je bilo bolje, dok nije obreo ručnu stupu, u kojoj se zrnje dade tući i lijepo prirediti za kašu, kojom se je prastaro i staro čovječanstvo

mnogo hranilo. Megju dva kamena dade se zrnje i mljeti, ako se kamen na kamenu okreće. Priudešavanjem tih dvaju kamena i kretanjem gornjega kamena na donjem pomoću palice, koja se gdjegod zadjene, napravio je čovjek žrvanj (žrni), to najobičnije mljelo još danas našega naroda. Da sagradi čovjek na vodi vodenicu a na vjetru vjetrenjaču, prošlo je dosta vijekova, ali da si napravi žrvanj, na to ga je iskustvo brzo dovelo. Uz to je žrvanj sprava, koja se dade svuda smjestiti i sa sobom uzeti.

Čovjek si je sagradio napokon kaki stan i uzanj kaku spremnicu, da si štogod za zimu spremi. Da ne prodre u te kake take prostorije tkogod i ne ošteti gospodara, morao je misliti na zapor. Da samo klinom pričvrsti vrata, to nije trajno dostajalo ; već je morao pomišljati na kaku bravu (ključanicu). Ja sam upamtio u našega naroda bravu drvenu s ključem od drva. Brava je na zupce, a ključ malo savit narezan je na obje strane tako, da može zupce pohvatati i vrata otključati. Na starim klijetima se u našega naroda takih brava jošte nalazi, jer ih bez dotičnoga ključa nitko otvoriti ne može, a taki ključ patvoriti je upravo nemoguće. Takvu bravu opisuje Homer, a ona je sigurno prastari izum i nahodi se još danas u našega naroda u običaju. Da je takih izuma čovječanstvo napravilo mnogo još za drevnih vremena, to je sigurno, jer ga je životna potreba na to vodila. Ali dakako mnogi takovi izumi su izumrli s narodom, koji ih je za života imao, a mnogi živu još danas gdjegod u zabitnim krajevima,

kud još nije kaki istraživalac ili putnik došao, da o tom izvijesti. Najviše se je takih starih izuma s vremenom usavršilo i tako promijenilo, da su posve izgubili onaj stari oblik, pak se svijet današnji diči, da je on taj sretni obretnik, dočim su za samu stvar, dakako u drugom obliku i u nedotjeranu stanju, već stari ljudi znali. Tkalački stroj (stan, prema) u svojoj prvobitnoj slici i prilici upotrebljava se još danas u mnogih primitivnih naroda, a kako je taj obrt danas dotjeran! Nakovanj živi u naših kovača, kaki je upotrebljavao Tubalkain, a što sve ne rade i kako su uregjene današnje radionice za željezo i druge kojekakve kovove.

Kako, kada i gdje je čovjek do ognja došao, bilo bi doista zanimljivo znati, ali je puno važnija povjest ognja. Čovjek kao razumno biće, kako ga mi držimo umah od prvoga početka, morao je na taj najvažniji obret svoj ponajprije od svih obreta doći upravo s toga, jer mu je bio najvažniji. Naravno svjetilo i grijalo, sunce, nije mu vazda svijetilo niti ga je uvijek grijalo, jer se je ono svake noći sakrivalo, a za oblačna vremena, za kiše i nevremena ga nije moglo grijati ; on je dakle trebao svjetla i ogrjeva za tame i zime. Žarkomu suncu se je možda molio, da mu posvijeti i da ga ogrije, ali se sunce toj njegovoj molitvi često i dugo odazvalo nije. Što mu je preostalo, nego da se pobrine za oganj. I tako ga je nužda pritjerala, da je tražio i tražio, kako će doći do toga svjetla i ogrijeva. I on je do toga nekako došao, i to vrlo rano, kako nam svjedoče jamačno najstarija poznata nala-

zišta i obitavališta prastaroga čovjeka, kao što je jedno ono u našoj domovini kod Krapine. Tu se je našlo prastaro garište i ognjište s pepelom, ugljevljem i ogorcima, što pokazuje, da je čovjek, koji je na tom mjestu ostavio veoma znamenite svoje i životinjske ostavine, ložio oganj, kojega po svoj prilici nije na tom mjestu obreo, već ga je sa sobom donio od nekuda, gdje je oganj već mnogo prije poznat bio, nego li je on u taj kraj svijeta došao.

Kad je čovjek ma kako i ma gdje do ognja došao, bila mu je prva briga, da ga sačuva ili da si prisvoji umjenje proizvoditi ga nanovo, ako mu izagje i ugasne. I sad počinje povjest ognja, koja bi se mogla zvati povjest čovječanstva. Jer kakogogj je važan oganj za život i opstanak ljudski, tako su važne sprave, kojima se oganj od najstarijih vremena proizvodio, i one odredbe i uredbe, kojima se oganj čuvao. S toga će biti jamačno najstarije sprave za proizvogjenje ognja, i koje poznamo, jer su se sačuvale do danas kod nekih prirodnih naroda, i kojih ne poznajemo, jer su se zamijenile novijim i boljim. A odredbe i uredbe za čuvanje ognja prešle su u mnoge i prevažne običaje naroda, kojim je traga naći kod svih naroda i iz svih vremena. Ti običaji su s vremenom postali zakonom i svetim obredima, koji su se pod živu glavu točno vršiti i obdržavati morali. Amo idu običaji naroda, da nikomu ognja i vode zanijekati i zabraniti ne smiješ; amo idu one oštre kazni progonstva i isključenja iz društva ljudskoga, kad kome zabraniš porabu ognja i vode,

kako je to bilo zakonom odregjeno kod najkulturnijih starih naroda. U svakoj porodici je bila najsvetija briga, da čuva oganj na svojem ognjištu, a država je dala po svećenicima i svećenicama nijetiti javnu svetu vječnu vatru u hramu, koje su djevičanstvo sačuvati morale. I tako je to išlo kroz sve vijekove ljudske prošlosti, dok je unišlo i u samo kršćanstvo, koje od najstarijih vremena svoga opstanka imade obrede, kojima se oganj sveti i blagosivlje. I u našem narodu imade traga tim drevnim običajima za čvuanje kućnoga ognja i prijenos iz jedne kuće u drugu, kad u njoj ognja nestane. Na te starinske običaje spominju i krijesi o Gjurgjevu i Ivanju dne, a naš Badnjak spominje na onu vječnu vatru, koja se čuvala u kući vazda gorućom glavnjom, a u oči Božića se meće i upali za znak dolaska najvećega blagdana Božića.

15. ODJEĆA.

Veliki dio svijeta još danas hoda go i bos, a da je tako bilo u prastaro doba, kad je teško bilo doći do odjeće i obuće, još i mnogo više, to je sasvim sigurno. Neki prirodni narodi se stide i jesti u nazočnosti stranih ljudi i prolaznika, a kud i kamo ih je taj stid opominjao, da se zaštićuju i odijevaju, pak si žene, kad ljudi prolaze i gledaju, zakrivaju lice tobože srameći se. Ti običaji vladaju svuda u žarkom podneblju, gdje odijevanja baš i ne treba. Kod tih naroda se ipak opaža, da si kite glavu, ruke i prsa kojekakim ptičjim perjem ili drugim

nakitom iz prirode. Drugi povod tomu jest, da istaknu svoju ličnost, kako su bolji, odličniji i imućniji, pak meću na vrat, na uši, na nosnice, usnice, prste i noge kolobare, prstenje, narukvice, naušnice i drugi ures od kamena, kosti, jantara, koralja i kova od žute, crvene, bijele, šarene i jasne boje. Te boje pletu i tku u svoje tkanine, kako se to još dan danas opaža u istočnih i južnih naroda, koji ljube šarena odijela poput naših cigana, koji su tu nošnju donijeli iz svoje domovine Inđije. Iz svega toga se vidi, da barem isto toliko kićenje koliko odijevanje upliva na pokrivanje ljudskoga tijela. To kićenje je uzrokom, što radi podnose mnogi prirodni narodi muke i bolove, kad si bodenjem rese (tetoviraju) tijelo, probušuju ušnice, nosnice i usnice, što vrijedi i za naše djevojčice, da danas sutra uzmognu utaknuti sjajne i ponosne naušnice, kojima će se đičiti i zamamljivati momčad. U početku je to ubadanje u kožu možda služilo tomu, da se pusti krv iz tijela za lijek ili da bude tijelo krepče i gipkije kod plesa i kojekakih skokova i pregiba u igri, na što su osobito naginjali.

Kako je nakit i ures kod odijevanja gotovo glavnu riječ imao, vidjeti je i odatle, što se je taj upliv i običaj trajno održao kroz sva vremena i kod svih naroda. Tomu služi sjajna i šarena boja, a isto toliko se gleda, da odijelo lijepo pristane uz tijelo, da se njime istaknu udovi i pojedini dijelovi tijela ljuđskoga. Ta je moda vladala kroz sva vremena kod svih naroda, a doprla je i do nas, koji se u njoj dopadamo i mijenjamo ju tako često, da tvorničari ne dospijevaju napravljati dovoljno tkanina po našoj volji, a svi krojači imadu pune ruke posla, da nas nadvore i zadovolje. Kod svih naroda i za svih vremena se ljudi kite i bogatije odijevaju u svečanim i svetačnim prilikama, da sebe istaknu i da zgodu ili kakovu ličnost proslave ; tomu služe kojekaki znakovi i odlikovanja kao danas uniforme i redovi, koje u primitivnih naroda predočuje teški nakit, da ga jedva podnose. U odijelu se od vajkada može izraziti veselje i tuga ; sjajne i vesele boje služe obično za radosno raspoloženje, dočim tamne naznačuju tugu i žalost. U odijelu se razlikuju takogjer staleži i razredi u narodu, što ni u staro vrijeme nije bilo slobodno posvojiti, kome nije dolikovalo. Opaža se i to, da su naslijedovali narodi narode u nošnji, kao što to danas biva u modi. Ali uza sve to držala se je nošnja osobito prostoga naroda dugo i trajno, kako to mi u našega naroda vidjeti možemo, koji se kroja i boja svojih ne odriče. Što je u mnogih naroda tetoviranje na koži, to je u našega naroda vezivo i umjetni šav na haljinama i obući, to se pravi za diku i ponos, čim se osobito mladež ističe. Uz potrebu, da se odijevamo i zaštitimo, služi odijelo i obuća takogjer nakitu i odlikovanju od najstarijih vremena jednako do ovih naših.

16. OBRT.

Sve je svoje potrebe čovjek morao najprije sam podmirivati. On si je morao dobaviti hranu, pribaviti odjeću i obuću, napraviti orugje i oružje, načiniti posugje i saviti šator, da se imade kuda

sklonuti i gdje prenoćiti. Jednomu je to lijepo za rukom išlo, drugi se je teže opskrbljivao, kake su bile prilike i vještina. Neki su bili jednomu poslu vještiji, drugi opet drugomu, pa tako su s vremenom nastali cijeli slojevi, koji su se kojim poslom bavili i njime znali poslužiti ne samo sebi nego i drugima. To su bili samouki obrtnici i bavili se obično pravljenjem najpotrebitijih u životu predmeta. Ti predmeti su bili najprije od drva i zemlje, jer je tomu dostajalo orugje, koje su imali, dok nije kovova bilo. Kamenom se je moglo u drvu raditi, dupsti, strugati, tesati i gladiti. Tako se je dalo izraditi orugje, oružje i neko posugje, pak i čamac za prijevoz preko vode. Od zemlje se je pravilo najobičnije posugje, čime su se iz prva najviše žene bavile, kako je to običaj još danas u nekih prirodnih naroda u Africi. S vremenom su taj posao u svoje ruke primili lončari, koji su ujedno i opeku pravili za kojekakve gradjevine. Taj najstariji obrt bio je zamašan u nekim predjelima, u kojima je lončarstvo procvalo do umjetnosti, kojom su oni umjeli svoje proizvode kojekakim znakovima i likovima resiti, dobro i trajno učiniti i opeći. Zatim su bili, koji su znali vješto plesti najprije prućem i šibljem, a onda likom i vlaknom, dok nijesu dotjerali do samoga tkanja. Tkalački je obrt bio znamenit i ugledan, jer je trebalo odjeće i pokrivala, što su jedni pravili od pregje a drugi od vune. K tomu su došli bojadisari, koji su se razumjeli u razno bojadisanje.

U velikoj cijeni su morali biti kod prirodnih naroda oni, koji su umjeli kožu strojiti, kožari.

Koža je bila prvo odijelo ljudsko, kako to sam Mojsija pripovijeda, ali dakako nestrojena koža, jer je strojenje veliko umjeće. Kožu je trebalo učiniti tako, da joj dlaka i vuna ostane na koži i da bude krzno za zimsko doba, i opet tako, da izgubi dlaku i da bude glatka i mekana. Koji su tako umjeli kožu strojiti, bili su pravi vještaci. Njima su se pridružili oni, koji su umjeli iz kože praviti remenje, remenari, pak odjeću i obuću, kojekaki krojači i postolari. Svi su ti obrtnici dosta posla imali u naprednih naroda, koji su živjeli u podneblju, gdje je trebalo odjeće i obuće od kože.

Kad su ljudi obreli kovove, nastala je potreba, da bude takovih, koji se bave priregjivanjem kova, i takih, koji od kova znadu prigotoviti orugje, oružje i posugje. Takih je ljudi rano moralo biti, kako vidimo iz orugja i oružja te posugja, koje nahodimo u nalazištima iz prastaroga vijeka. Kovanje je bilo mučna stvar, pa s toga su kovači bili u mnogih naroda ličnosti, kojim se je pripisivalo znanje kojekakih tajna i vještina. Oni su bili vrači, gatači i čarobnjaci u poznavanju tajnih sila prirode. Sad su po redu nastajali svi drugi obrtnici i vještaci u kovima, vajari, srebrenari, zlatari, osobito mjedenari, koji su znali praviti mjed, to prvo umjetno nepravo zlato. Kolikogogj vrsta imade orugja i oružja, za svaku su bili posebni obrtnici i vještaci, koji su svoju struku točno umjeli. Nije to doduše tako bilo po svem svijetu širokome, jer je bilo i ostalo strana svijeta, gdje o tom napretku nijesu ništa znali ; ali je tako bilo jamačno u onih prvih najstarijih kulturnih naroda, koji su se još

u prastaro doba u države ustrojili i brzo tako napredovali, da su oni položili temelje starim kulturnim narodima.

17. PROMET.

Pravljenje ljudskih potrepština urodilo je prometom. U početku su potrebe ljudske bile tako malene i neznatne, da je svatko mogao sam prirediti i orugje i oružje i posugje, što mu je najnužnije bilo. To je bio obično ženski posao, da spremi i napravi sve za kuću, muškarac je odilazio na vanjski posao, u lov, u boj, na sastanke i dogovore. Ali se to s vremenom još u prastaro doba promijenilo, te je neke teže poslove kućne morao preuzeti muškarac, osobito kad je neko gospodarstvo nastalo, kojemu sama žena nije dorasla bila. To se je stanje opet znatno promijenilo, kad su nastale obrtne privrede, pak je onaj, koji se je razumio u kake obrtne tvorine, sve vrijeme posvetio svome obrtu. Tu su se svi dojakošnji jednostavni odnosi promijenili i nastali su takovi, u kojima se je obrt od kućne privrede odijelio, pak su se jedni bavili samo gospodarstvom, poljodjelstvom i stočarstvom, a drugi opet samo obrtom. Sad je nastalo takovo stanje, da ni jedan ni drugi nije mogao biti neodvisan i samostalan, jer je gospodar trebao obrtnika, a obrtnik gospodara. Da se izravnaju te oprečne potrebe, počeo je obrtnik davati svoje tvorine poljodjelcu, a poljodjelac svoje obrtniku, i tako je nastala mijenba, najstarija vrst prometa i trgovine. Odsad će lako doći svatko do onih predmeta,

koji su u njegovu kućanstvu nužni, a onaj, koji umije takova što proizvesti, naći će kupca za svoj proizvod. Po cijelom svijetu je taj promet trajao sigurno najduže vremena, kad se on još danas nahodi u svih primitivnih naroda, a ima mu traga i u našem narodu.

Naš Lepoglavčan i Jerovčan natovari silni voz zemljanoga posugja i vozi ga u Podravinu ili Posavinu te ga mijenja za žito svake vrste. Kupac mu naspe pun lonac kakova žita, a on njemu dade za žito lonac. Kad sretneš takova vozara i zapitaš, što vozi, možeš dobiti odgovor: „Ako prevalim, ništa“.

Sad je nastala trgovina kućaraca, koji su s pojedinim vrstama robe ili više toga obilazeć od kuće do kuće, od mjesta do mjesta, od sela do sela nosili najprije na svojim legjima ili glavama svoju robu, nudili kupcima, ili su natovarili koje od teglеće stoke, pak su prometali svoje vlastite tvorine ili nakupljenu robu u svijet. Tako su nastajale po redu sve vrste prometa i trgovine, koje je učio i preuzimao narod od naroda i uredio prema svojim prilikama i sredstvima. Jedni su prenosili robu na sebi, kako to rade naši kućarci, drugi su ju tovarili na magarce, konje ili stoku drugu, kako to biva u nekim stranama svijeta još danas. Preko velikih pustara nosile su ju deve u karavanama, kao što ju još danas nose po azijskim i afričkim pješčarama. Na vodama su plovile splavi i lagje natovarene robom, na čamcima su ju prevozili preko rijeke i tjesnaca. Kad su ljudi pronašli saone i kola, natovarili bi robu na ta prometala i vozili ju po

mjestima i na sajmove, gdje bi ju pod šatorima nudili kupcima, koji bi ju prekupili i dalje preprodavali. Tako su nastajali svuda sajmovi i skladišta od najstarijih vremena. U svrhu tvorenja i prometanja nastajale su udruge obrtne i prometne, kakih je bilo u nekih naroda toliko mnoštvo, da je gotovo sav narod u takove udruge podijeljen bio, kao u starom Kitaju, gdje su se te udruge uzdržale do dana današnjega.

Takovo udruživanje u svrhu obrta i prometa postojalo je u svih naroda, u srednjem vijeku su iz tih udruga nastali evropski cehovi, koji su se u nekim predjelima i narodima prometnuli u prave pustolovine i razbojnička gnijezda, u kojima bi trgovce dočekivali i plijenili, ili ih podvrgavali velikim otkupima, kojima su se pojedini silnici obogaćivali. Tim su ceste i drumovi postajali nesigurni od hajduka i razbojnika. A da bude lakše i sigurno putovati, nastajali su na putevima stanovi za prenoćivanje i neke vrste svratišta, u kojima bi putnici i trgovci dobili hranu i zaklonište. U nekim starim državama, kao u Perziji, uredila je država takove postaje i stanice, koje su služile i za državne putnike i tekliće, te su to bile i neka vrst poštanskih stanica.

Za promet i trgovinu služili su i neki drugi drevni i općeniti običaji, koji su se poštivali od svih naroda kao neka dogovorena svetinja. Amo spada u prvom redu gostoprimstvo, koje se od pamtivijeka nahodi u svim stranama svijeta i kod svih naroda. Gost i putnik se je morao primiti i pružiti mu sve, što je za život i udobnost nužno

bilo. Povreda toga običaja držala se je svih vremena i od svih naroda kao prekršaj Božjega i ljudskoga prava te je imala najteže posljedice, koje megjunarodni običaji i zakoni poznadu i propisuju. Gostu i putniku se je moralo pružiti, što je nužno kod vlastitoga oskudijevanja; kod nekih naroda je taj običaj prekoračivao samu pristojnost i ćudorednost, samo da se ne povrijedi gostoprimstvo. U našem narodu je gostoprimstvo jošte danas sveti običaj.

Kod tako raširena i razgranjena prometa i trgovine nije dotjecala zamjena, već je moralo biti drugo sredstvo, da ju nadomjesti, a to je novac. Dok nije bilo kovova, nije moglo biti novca u onom značenju, u kojem novac služi danas. Zlato i srebro mogu biti zamjena iste vrijednosti, jer su te kovine dragocjene, pak mogu ispuniti cijenu robe. Ali papirni novac ne može cijene nadoknaditi, već prema općemu dogovoru. Tako u prastaro vrijeme, kad još nije bilo dragocjenih kovova, uzeli su dogovornu vrijednost za novac. Kod premnogih naroda su u tu svrhu služile školjke, dakako u vrijednosti našega sitnoga novca, dočim bi veliku cijenu plaćali govedom tako, da je najveća cijena bila sto volova (hekatomba). Gdje su druge životinje bile u posjedu i cijeni, tu bi služile one za uglavljenu cijenu. Kovani novac bio je dakako najprije od bakra i mjedi, jer su ti kovovi bili u životu svoje porabe radi u velikoj cijeni. Kolutići od toga kova služili su poput današnjega sitnoga prometnoga novca, a nosili bi se kao i školjke nanizani na uzici ili vrpci. Tako su u običaju još dan danas

kod nekih južnih primitivnih naroda. Kao novac služilo je takogjer sve, što su ljudi upotrebljavali za ures i nakit, jer čovjek može za cijenu primiti sve, što mu je ugodno i drago. Današnji kovani ili lijevani novac mora imati stalni oblik i mjeru.

Razvoj dakle prometa i trgovine možemo si predstaviti tako, da je zamjena ostala jednako kroz sva vremena, samo je k tomu dolazio novac, kako su ga pojedini narodi poznavali i imali, koji je novac preotimao mah, pak je istiskivao mijenbu iz prometa kod jednoga naroda više, kod drugoga manje, dok je nastalo stanje, kakovo je danas u trgovini.

18. NARED.

Tim se imenom može označiti sve, što čovjeku služi kod njegova gospodarstva, dakle sve što sačinjava njegov fundus instructus. U našem narodu napose služi taj naziv za sve one sprave, u koje se upreže vozno blago. Mnogo je vremena proteklo, dok je čovjek došao do uprezanja, te se je on kojekako izmučio, dok je svoj hod i teret kakogod olakšao. Bosonog čovjek opješati će skoro, osobito na hrapavu tlu ; ako podveže štogod na noge, moći će hodati i po kršu. I to je bila prva obuća njegova, koja je u obliku sandala ili našega opanka vijekove i vijekove pratila čovjeka po tlu zemaljskom ; stari kulturni narodi nijesu gotovo druge obuće ni poznavali, jer je cipela i čizma sigurno kasno u porabu došla, po svoj prilici najprije u hladnim predjelima. Kad je ma kako čovjek oboružao noge, mogao je

bolje hodati i više toga tegliti. Istom onda, kad se je upoznao s teglećom marvom, govedom, magarcem i konjem, došao je malo po malo do toga, da teret navali na nju i zatim da ih sam zajaše. Prije toga su valjda bila u porabi kojekaka nosila, koja su u starih kulturnih naroda morala biti veoma rano u porabi, a održala su se do dana današnjega u starim istočnim državama, gdje ih otmeni ljudi vole gotovo od jahanja i vožnje. Za teret i jahanje upotrebljavali su rano neki istočni narodi magarca i devu, osobito u vrućem podneblju i na pješčanu tlu, dočim su nomadski narodi po Aziji u isto vrijeme u istu svrhu upotrebljavali konja, koja je životinja malo po malo prodirala u druge krajeve i kod mnogih naroda do velike cijene doprla, gotovo u cijelom umjerenom podneblju upravo zavladala, kad je u Africi magarac i govedo istu službu vršilo.

Za tegljenje je i nošenje životinja mnogo prije služila, nego za vožnju, jer za ovu treba mnogo veće spreme, nego je hrbat i kakovo primitivno sedlo. U što su najprije uprezali vozno blago, to je teško odrediti, ali su to bile po svoj prilici kake smicaljke, za koje se je jednostavno marše privezalo i potjeralo. Trebalo je privući kakovo drvo bliže k stanu, a ono su ga živinčetom dosmicali. Odatle su lako nastale saone i njima slične sprave, kakovih imade osobito u snježnim krajevima i kod primitivnih naroda drugdje. Za kola se hoće znatan napredak, veliko iskustvo i mnogo spreme. Tko je i gdje počeo graditi štogod slična kolima, to je tegotno odrediti, ali im je domovina svakako stepa i ravno tlo, jer se brdoviti krajevi ne čine zgod-

nima za takove sprave i njima potrebite putove. Kolima su se svakako služili prvi kulturni narodi u Aziji, u Babilonu, Indiji i Kitaju. Gdje su životinje najprije služile za tovar, tegljenje i jahanje, tu su ju počeli i uprezati. Čini se, da su se spravama na kotače služili najprije poljodjelski narodi, megju njima osobito arijska plemena, koja su nastavala poljane i ravnine. Ti su se narodi vrlo rano služili u ratu bojnim dvokolicama, pak su ih neki narodi dotjerali do velike savršenosti. Dvokolice su još danas u istočnih naroda obljubljena promicala. Od dvokolica do kola na četiri točka došli su lako narodi, koji se vječno skiću, pak trebaju kola za prevoz svoje imovine kao naši cigani. Kola su neki zajednički posjed kulturnih naroda prelazeći od jednoga k drugomu, dok su se raširila po cijeloj Aziji i Evropi, a uz kola i sve vozno blago. To je najlakše bilo iz prednje Azije, jer je tu najranije cvalo poljodjelstvo i svaka druga privreda, koja je s poljodjelstvom u kakovu savezu.

Stari amerikanski kulturni narodi kao da nijesu poznavali kola, slabo su ih upotrebljavali i Grci, dočim su u Perziji rano bila u porabi. Narodi su se u opće raznim sredstvima služili za promet. Kod nekih su veoma rano bila u običaju sva općila na vodi, jer je to bilo za njih najzgodnije. Za općila na suhu tlu treba putova, mostova i gragjenih drumova, za što svuda ni gragje nema. U prastaro doba su Malajci na vodi bili kao kod kuće, jer su se oni tim načinom raselili najviše po vodenim putovima. Uz njih crnci ili Indijanci, koji su tako prešli u Ameriku. Za bijelce se može kazati, da su

najvoljeli prostrane poljane, poljodjelstvo i stočarstvo, i oni su prvi došli od nužde do voznoga nareda. Njima je nužno bilo pronaći ralo i sve sprave za težanje tla. U prirodnom prvobitnom stanju nije bilo rala za vozno blago, već se je rovalo u zemlji kijačom od drva i kamenom usagjenim u drvo, kako se to još danas u zaostalih prirodnih naroda vidjeti može. Tako je bilo dugo i dugo i u onih naroda, koji su se mnogo obragjivanjem tla bavili i od toga živjeli, jer do poznavanja željeza nije ni moglo biti kakova pluga ili drljače po našem sustavu. I to je prednost onih azijskih naroda, koji su veoma rano do uljudbe doprli i prve drevne države ustrojili, kao Asirci, Sumer-Akagjani u staroj babilonskoj državi, od kojih su to naučili drugi susjedi na jugu i zapadu, dok njihova starodavna uljudba nije zahvatila mnoge daleke krajeve na istok i sjever. Tako se je iz svoje kolijevke, bogate Babilonije, i uljudba i sve druge vrsti gospodarske privrede već rano raširila na sve krajeve, u kojima je bilo naroda, koji su se uz grudu priljubili.

Kaki je dakle bio nared (fundus instructus) u prastaroga gospodara? On nije bio ni kod svih naroda, ni u svim krajevima jednak. Uz najpotrebitije orugje i posugje bile su jošte neke najnužnije sprave, kao ona za oganj, što ju sačuvaše neki prirodni narodi do naših vremena, pak za mljevenje i priregjivanje kaše. K tomu su pridošle u nekim krajevima primitivne tkalačke i kovačke sprave i što je najnužnije bilo za lončarski posao. Gdje se kaki obrt podigao, tu se je vidjelo štogod, čim se

taj obrt obavlja i tjera. Od voznoga nareda nije bilo naći svuda jednake predmete, već prema predjelu i potrebi ; kraj vode je bio čamac kaki, u brdovitim krajevima možda kakvo sedlo, u ravninama kake taljige nalik na kola, pak saone u sjevernim hladnim predjelima. Najregje je bilo naći i jamačno dosta kasno plug, drljaču (branu) i sprave za poljsko gospodarstvo, jer je toga bilo samo kod najnaprednijih prastarih naroda, u Egiptu i prednjoj Aziji, Indiji i Kitaju, možda u Mexiku i Peruu. To je dakako moglo doći u porabu istom, kad se je čovječanstvo dobavilo voznoga blaga, vola, konja, magarca i mulca. U ledenom je sjeveru valjda već u porabi bio čamac od kože (za ženske umiak, za muškarce kajak), jer bez toga ne bi njima moguć bio za život nužni ribolov. Od domaće životinje uz psa, koji se je po cijeloj zemlji prvi čovjeku priljubio, bilo je naći kozu, dosta rano barem u naprednih naroda govedo, od peradi možda štogod više za igru i raskoš nego za porabu, jer je ona svakako najkasnije došla gospodaru u račun. Takim su se naredom služili i preživjeli narodi mnogi do kasnih vremena starih kulturnih naroda.

19. GRAGJEVINE.

U ono prvo doba, kad još čovjek nije imao nikakova orugja ili u samo starije kameno (paleolitsko) doba, u doba špiljskoga čovjeka, nije moglo biti kakih gragjevina do jamâ u zemlji iskopanih i natkrivenih granjem i prućem ; u to

doba je možda pleter došao u porabu, koji se je u nekim stranama do dana današnjega održao, pak je tako postojalo mnogo i mnogo vremena, dakako ne u svim predjelima svijeta, jer dok je u jednim krajevima to stanje jednako trajalo, u drugim se je prema okolnostima mijenjalo. Tako ima znakova, da je čovjek već veoma rano počeo graditi kamenom, kaki se je nalazio u kršovitu tlu, gde ga nije trebalo lomiti ni pridjelavati, već samo uzeti, kako ga je voda naplavila ili vrijeme skršilo. U egejskom moru na nekom otoku iskopali su kućicu od kamena ispod vulkanske naplave, koju je zasula lava vulkanskoga djelovanja, kome pametara nema, jer je prije pamtivijeka tu prestalo svako vulkansko djelovanje. Ta je kućica opstojala možda već onda, kad se je po Evropi paleolitski ili špiljski čovjek zaklanjao u duplja i špilje, u kojima mu naučno istraživanje danas tragove nahodi. Prema tome se gragjevinama, kojim spretna orugja ne treba, ili koje se od nepečene opeke sastoje, vrijeme točnije odrediti ne da. Drukčije se ima s onima, koje su gragjene od gragje, kojoj treba boljega i savršenijega orugja, od kamena tesana ili ma kako priregjena, od opeke ognjem pečene, ili od drva ma kako izragjena, ako bi se kojom srećom takova gragjevina uzdržati mogla, što je vrlo teško uzeti za gragju, koja lako trune i ognjem se u pepeo pretvara. S toga i nemamo kakih drvenih spomenika, jer se ti iz onolike starine sačuvati nijesu dali.

U vodi, na obalama rijeka, jezera i mora, nalazimo tragova gragjevinama iz drva, kao što

su kolci, na kojima su bili podignuti ljudski stanovi, pak jedan čamac u Danskoj iskopan iz duboke naplave ; ali se ti spomenici jedva dadu odnijeti u ono prastaro doba, o kojem mi raspravljamo i kojega konac siže najmanje do pred šest tisuća godina. Jer premda ima kojekakih starina iz onoga prastaroga doba, koje su se sačuvale u životu i običajima prirodnih naroda, to se opet mora dobro razlikovati predmet, koji na sebi nosi sve biljege primitivnih vremena i čovjeka posve prirodnoga, od predmeta, koji potječe iz vremena, kad je napredak i uljudba mnogo svijeta zahvatila i počelo njegovo pravo povjesno doba. A već u takova vremena padaju stanovi ljudski na kolcima. Megju prve gragjevine idu svakako izdubine u kamene stijene i pećine, koje se od špilja razlikuju time, što su one nastale od prirode, a izdubine su djelo ljudskih ruka nekakim orugjem. Takih stanova ljudskih ima po istočnim stranama svijeta mnogo iz svih vremena, jer sve ne potječu iz prastaroga doba, u kojima su ljudi od starine u nekim skupovima stanovali, a i danas nastavaju mnogi samostanci i svećenici istočnih neznaboških vjera. Ti izdubeni stanovi mogli su biti uzorom mnogim gragjevinama iz stalne kamene gragje kad su ljudi mogli i umjeli prirediti kamen za gradnju boljim i spretnijim orugjem. Tad je istom svanulo vrijeme umjetnim gragjevinama za hramove i grobnice ponajprije, onda za stanove uglednika i imućnika, jer se je za takvu gradnju htjelo i moći i troška. Koje od tih istočnih starinskih gragjevina, kojim se tragovi nalaze, sižu u ono

prastaro doba, to bi se teško za izvjesno odrediti dalo.

Prastari svijet je stanove gradio za nuždu i prema prilikama, u kojim se je nahodio. U žarkom podneblju nije trebalo jake i teške gragje, već je dostajalo saviti šator, pak take okrugle stanove grade ti narodi još danas, kako su ih gradili za prvu nuždu, samo što su čvršće i od jače gragje gragjeni. Od takovih se gragjevina sastoje po Africi sela i gradovi. Za udobnost i raskoš se tu ništa ne zna, svi slojevi i staleži kao da su jednaki, jer poglavice isto tako nastavaju kao drugi narod. U sjevernim predjelima, gdje nastaju velike promjene podneblja, tu se ne da tako bezbrižno nastavati, već mora biti stalnih i čvrstih gragjevina, koje mogu odoljeti i vjetru i zimi. Tu su rano ljudi morali graditi stanove od stalnije gragje, koja je svakako prije drvena nego li kamena. Čim su dakle ljudi imali takova orugja, da su se stabla rušiti mogla, umah su oni od jakih greda pravili kuću, kakih na sjeveru još danas ima najviše, gdje i crkve podižu od drva, a gradovi su većim dijelom od drvenih gragjevina. Tu je sigurno vrlo rano došlo drvo u porabu barem kod onih naroda, koji su se gdjegod ustalili, jer su nomadi i kojekake skitnice i nadalje pridržali šator, koji se je mogao u svako doba maknuti, natovariti na životinju i na kola, pak poći dalje tražit paše ili druge privrede. Takih skupina i plemena ima još danas po svim neizmjernim prostorijama sjeveroazijskim, koja su uvijek pomična, pak imadu obično po više prebivališta prema potrebi i vremenu,

jedno za ljeto, drugo za zimu. U prastaro doba bilo je takih skitalaca više i po svim stranama svijeta, danas ih ima samo po Aziji, nešto u Africi i Americi, i biti će ih uvijek, jer ih je gotovo nemoguće ustanoviti.

Tri su glavna dijela ljudskoga stana, krov, stijene i pod. Najnužniji je krov, p k su u južnim krajevima mnogo vremena ljudi podizali na stupovima samo krovove. Zatim su metali stijene, da se zaštite od vjetra, najkašnje su došli na podove, da se zaštite od vlage. Za sigurnost su stanove ogragjivali, ili ih podizali na nepristupnim mjestima, pak i na stablima ; a radi sigurnosti su ih kašnje gradili na kolcima u vodi. Izprva su sve držali pod jednim krovom, čega radi su Malajci podizali ogromne zgrade, kao što to još danas biva u Rusiji. S vremenom su najprije pregragjivali unutrašnjost za razne potrebe, dok su napokon staje za životinju i spremnice za živež napose podizali. Za ulaz i svjetlo pravili su malene otvore i luknje. U zajedničkoj zgradi je bilo u sredini ognjište, koje je služilo i za prvi žrtvenik (pro aris et focis). Iza ovih prvih potreba došao je ukus i ures. Da se istakne, gradio je, tko je mogao, bolje i ukusnije, upravo kako je služio nakit ljudima. U tu svrhu počeli su metati na stanove kojekake znakove, često kakova mističnoga i vjerskoga značenja. Iz tih je znakova postao na zgradama ures, koji je s vremenom podavao oznaku plemensku i narodnu, pa tako su nastale gragjevine ukusne i narodne. Tako su nastale značajne gragjevine, koje su odavale značaj pojedinih plemena

i naroda. S vremenom je tako nastao i staleški značaj gragjevina, kad su imućniji i otmeniji za razliku svoga imanja i staleža gradili od bolje gragje i ljepše urešeno. Za javne državne i vjerske potrebe počeli su narodi takogjer podizati zgrade i čvršće i ljepše gragjene, da budu trajnije i uglednije. Neki su stari kulturni narodi i u tom pogledu daleko dotjerali i po svoj prilici već rano i u tom napredovali. Uz stanove i hramove morale su već rano nastati grobnice, osobito za bogatije i odličnije, koji su se i preko groba hotjeli odlikovati. U istočnim i južnim stranama ima takih spomenika, koji nas na prastaro doba upućuju, jer ako piramide i ne sižu onamo, a ono se po njima naslućuje na prastari običaj.

20. OBIČAJI.

Čovjek u životu i radu svom privikne s vremenom na neke oblike i navade, koji se ponavljaju, čim se pokaže onaj posao ili taka prilika, u kojoj je on ovako ili onako postupao, pa taki oblik i taku navadu zovemo njegovim običajem. Takova se navada prihvati i drugoga i s vremenom više njih, cijele družbe, te postane napokon općim običajem. Kako u životu ljudskom ima mnogo kojekakih potreba, oko kojih se rad ljudski bavi, nastanu oko tih mnogostrukih posala mnogi običaji, koji u društvu ljudskom postavši općim budu s vremenom nekakim zakonima, koji cijelim društvom upravljaju. Ti običajni zakoni uvriježe se tako

u život društveni i postanu tako moćni, da ih se nitko ne usudi povrijediti, a kamo li preinačiti ili dokinuti. I ako li pojedinac ili cijelo društvo nakani što takova, nastane borba i rat megju novim i starim, u kojem ljuto nastrada onaj, koji navaljuje. Tako opažamo u životu ljudskom, kako se teško iskorijenjuju stare navade i običaji i da veoma dugo traje, dok se privikne pojedinac i društvo na štogod, što mu nije naredno i poćudno. Te navike i običaji postanu društvu neke svetinje, koje društvo štuje i često obožava, s vremenom mu budu neki vjerski obredi, kojih se držahu ocevi, a od njih ih poprimiše potomci. Taki se običaji uvuku u rod ljudski, pak se s vremenom uobičaji stanoviti način u stvaranju te postane umjetnost svoje vrste, koja daje značaj vremenu i narodu, od kojega potječe.

Ali opet kao što sve ljudske stvari tako i običaji podvrgnuti su razvoju i uplivima iznutra i iz vana, koji uvijek rade, da se navade i običaji prilagode novim prilikama i odnosima, da se preinače prema zahtjevima vremena i iskustvu života.

To biva, kad dogje narod s narodom u doticaj, gdje jedan ili drugi stoji na višem stepenu uljudbe, ili je i jači i napredniji ; tu se nikako ne da izbjeći ma kakovu uplivu u život i običaje jednoga i drugoga. Ili opet podjarmi i pokori jedan narod drugi i osvoji mu zemlju i obitavalište, tu će poprimiti pobjednik ili pobijegjeni jedan od drugoga koliko toliko od navada i običaja, biva da se život i običaji jednoga ili drugoga posve promijene, te da sve to prihvati budi ovaj ili onaj, pa se tako pretoči jedan narod u drugi izgubivši svoju narodnu oznaku, ili

pako da se stvori neki novi narod s pomiješanim jezikom i običajima. Isti putnici i trgovci nose take preinake sa sobom dolazeći u narod i pripovijedajuć mu okolnosti, umjenje i znanje drugih naroda, koje stvari ovomu nijesu poznate, a opet su korisne i napredne. Tako se je u prastaro doba mnogo toga raširilo po široku svijetu, što se je umjelo i znalo samo u jednom kraju, i baš toj okolnosti se ima pripisati mnogo toga iz najstarijih vremena, što bi bilo sasvim propalo, da se nije slučajno gdjegod izvan svoje domovine sačuvalo. Tako se je moglo štogod iz onih vremena održati i doći do nas posredstvom drugih, kad je nestalo možda onoga naroda, kojega je to svojina bila. Napokon je nadošao i upliv kršćanstva, u kojem jasno zamjećujemo dvoje ; jedno to, da je ono istisnulo, uništilo ili barem znatno preinačilo mnoge drevne običaje te udesilo život svojih naroda prema svome nauku ; a drugo upravo utješljivo za čovječanstvo, da je ono prihvatilo mnoge starinske običaje i posvetilo ih službi svojoj tako, da mi značaj tih kršćanskih običaja i obreda točno raspoznajemo i često označiti možemo, od koga oni potječu.

Uz svu tu hudu sudbinu, koja je od vajkada pratila život i običaje čovječanstva, ostalo nam je toga blaga čitava riznica iz svih vremena i gotovo od svih naroda, u kojoj znanost i naučno istraživanje veoma uspješno prekapa i iznosi takove činjenice iz života ljudskoga, koje nam otvaraju vidike u najtamniju prošlost ljudskoga roda. Od poroda čovjeka do pogreba imadu svi narodi stalne običaje ljubavi i mržnje, obzira i straha, koji se u

jednakim zgodama jednako ponavljaju. Oni su u njih kao u kakove okove upravo sputani, da ne smiju i ne mogu nikako drukčije raditi, nego kako im oni nalažu i propisuju. Kad se dijete rodi, paze ljudi na vrijeme i okolnosti, pak iz toga zaključuju na njegovu budućnost. Kad malo poraste, dolaze opet znakovi o dječjoj sudbini i sposobnosti; kad doraste do momka i djevojke, imadu druge znakove i običaje, po kojima ih roditelji odregjuju za ovo ili ono u životu; kad dozriju za ženidbu i udaju, prose i vjere se, biva to po stalnim odredbama narodnih običaja. Kod udaje i ženitbe pazi se točno na dotične običaje. Na svakom koraku u životu dolaze u obzir navade, po kojima se svaki posao počinje, obavlja i svršava. Napokon dogje konac života, kad treba odrediti nasljedstvo i baštinu, i tu su stalni propisi i običaji, koji se zanemariti ne smiju; i poslije smrti imade strogih obveza i dužnosti, koje se vrše od straha ili ljubavi prema pokojnicima. I različne godišnje dobe imadu svoje običaje u životu i radu, koji zasijecaju u gospodarstvo, pak se zaboraviti ili promašiti ne smiju; kako sunce izlazi i kako zalazi, to ima svoje značenje, kaki su vjetrovi i pojavi u zraku, i to se razumjeti mora prema staromu iskustvu. Ptice i perad pokazuju dobre ili zle znakove; sitna i krupna stoka uspijeva pod svojim znakovima; kakove se bolesti pojavljuju kada, kako se jednim izbjeći može, a kako se druge liječe, sve to odregjuju stari običaji.

No ne samo život pojedinaca i porodični uregjuju stalni običaji, već oni protječu svim žilama

narodnoga i državnoga života. Javna pristojnost i ćudorednost stoji pod strogim zakonima starih prokušanih narodnih običaja. Kad se susreću ili posjećuju, pozdravljaju se ljudi jednoga naroda po običaju, koji je od svih priznan i poprimljen. Ne znati ili ne držati toga običaja, znači biti tugjincem u zemlji. Gostoprimstvo, taj najstariji i najsvetiji običaj u svih naroda, mora se vršiti pod prokletstvom, koje prijeti onomu, koji ga povrijedi. I megjunarodni odnosi su od vajkada priznavani kao narodna dužnost, koja se prema megjunarodnim običajima rješavati mora. U ratu i u miru valja se držati stalnoga postupka, koji ne dopušta nikake samovolje, te prijeti nesrećom za kazan onome, koji bi megjunarodnim obvezama prkositi hotio. Pošten protivnik ne će navaliti iznenada, a kad se mir sklopi ili utanači primirje, tko ga naruši, toga će stići zaslužena kazan prije ili kašnje. Taki su nazori vladali od najstarijih vremena. Poslanici naroda i vladara štovali su se i štitili kao svetinja kod prastarih naroda; isto tako svi ugovori i trgovačka utanačenja imala su kod prastarih naroda strogu obvezu. Sve se to odregjivalo običajima, koji su u ono vrijeme nepisanih zakona imali zakonsku moć često veću i snažniju nego li isti pisani zakoni naših vremena. Na tim običajima su se rodili svi zakonici od najstarijih do najnovijih, jer su oni samo izraz iskustva i uvjerenja uobičajenoga i posvećenoga životom naroda, koji se je utaložio tokom vijekova u narodnim i megjunarodnim običajima. S toga svi narodi pa i naš mjere dobrotu zakona mjerom svojih navika i običaja, pak i ne

poznavajuć pisanih zakona znadu pogoditi, što je pravo, a što krivo. Sud naših dobrih ljudi po južnim krajevima temelji se na tom zakonu starih narodnih običaja.

21. GOVOR.

Čovjek ima dar govora kao svaki drugi dar, kojim se on kao razumno biće razlikuje od svih živih stvorova na zemlji. To je svojstvo, kojim on svoje pojmove i misli zaodijeva u glasovni oblik, kojim te pojmove i misli drži sam za sebe i drugim ih priopćuje. I upravo to priopćivanje pojmova i misli jest ono, što čovjeka čini društvenim stvorom, pak mu time daje priliku duševnoga razvoja i napretka. Govorom se čovjek duševno razvija, da misleći ne otupi, jer čim čovjek štogod pomisli i shvati, umah traži oblik riječi, da tu misao zaodjene i kao u kaki kalup uhvati. Tako su si ljudi stvorili pojmove u obliku riječi, koje vežući oni dalje misle i sudove kroje, pak priopćujuć te oblike i riječi drugome s njime govore primajuć ujedno njegove misli i pojmove, koje spajajuć sa svojima vode megjusobni razgovor za pouku ili zabavu.

Ništa nema ljepšega, što bi čovjek umio i znao nego li je njegov govor, koji je prva i najveća umjetnina njegova, koju je on stvorio, s vremenom dotjerao i usavršio, dok je postao jezik kao svojina čovjeka, po kojoj se on dijeli u narode i narodnosti, koje govore svojim jezikom ili narječjem.

Mogao bi se čovjek za silu baš i znakovima sporazumjeti, kako to biva, recimo, na moru ili u

lovu, ali je opet govor čovjekov nešto tako plemenita i pristala, da bi čovjek bez govora bio sakat i nepotpun nalik na nijemu životinju, koja razuma nema. Ima doduše prilike vidjeti, gdje se i životinja nauči glasovnu riječ izgovarati kao neke vrsti papiga, no nerazumna životinja nema suda, pak ne može ni govora stvarati.

Čovjek svojim uspravnim hodom i govorom jest biće svoje vrste, koje ne spada u životinjstvo, već sačinjava svoj rod, carstvo čovječansko, koje se dijeli u mnogobrojne vrste pasmina ljudskih, koje premda govore i razumom rade, opet se u govoru i cijelom svom načinu života megju sobom razlikuju, jedni više drugi manje, jer imade megju njima srodnika većih i manjih i opet tako dalekih, da se i ne razumiju. To carstvo ljudsko na zemlji živi uvijek novim naraštajem, jedni izumiru, drugi se rode, pak primajuć govor u baštinu vazda nešto nova dodavaju, čim se ljudski rod razvija i napreduje. Tu zastoja nema, što ostari, to propadne i zamijeni se novim, modernim, u čem osobito uživa svijet i u čem se sastoji napredak, dok na bolje ide, jer može i natrag udariti, a onda može svijet i propadati i sasvim pasti, budući da u životu naroda nema stanke, već svaki zastoj znači rastroj i propast.

Mnogi su si pametni ljudi razbijali glavu tim, kako je čovjek došao do govora. Jedni su pomišljali na to, da je čovjek nasljedovanjem glasova u prirodi i radu počeo proizvoditi slične glasove, pak je tako uhvatio korijen i osnovu svojim riječima. Drugi su pametnije stvar shvatili veleći, da je čovjek

unutarnjim svojim nagonom prema svojstvu svoje prirode počeo proizvoditi glasove i sastavljati riječi isto tako kako ptica pijev svoj proizvodi; a prvi slavuj je već vijao i prebirao svoju pjesmicu, ako i ne tako savršeno kako potonji. I tu nam opet u pomoć dolazi starozavjetna objava, gdje Mojsija pripovijeda, kako je Gospod Bog s prvim čovjekom u raju razgovore vodio. Ti razgovori su morale biti glasovne riječi, koje je čovjek lijepo razumio, jer se tu pripovijeda, kako je Adam i životinjama imena nadijevao i po imenu ih prizivao. Prema tomu je već prvi čovjek bio govoru vješt, a od njega su primili govor njegovi potomci i tako je išlo dalje neprekidnim redom, kako god je čovječanstvo neprekinuto život ljudski nastavljalo.

Tu bi sad moglo nastati pitanje, ako je čovječanstvo jedno i od jednoga para ljudi ono svekoliko nastalo, kako i znanost tvrdi, kako je to, da jezikoslovno naučno istraživanje uza sav svoj sjajni upravo napredak nije moglo do dana današnjega dokazati i jedinstveni izvor svim jezicima i pronaći ono malo osnovnih riječi, koje su svim jezicima zajedničke? Na to je lahak i težak odgovor. Lagan po tome, što se čovječanstvo raspada u tolike vrste, koje su za svoj razvoj od prvoga jedinstva trebale veliki niz vijekova, pak ako se je njihovo jedinstvo tim razvojem moglo tako razići i rastrojiti, da ga je jedva prepoznati, kaki je taj razvoj i rastroj morao biti u jezičnom pogledu, kad čovjek na um uzme, kako se lako jezici mijenjaju i zaboravljaju i da mi možemo na živu primjeru pokazati, da za tisuću godina potomci ne razumiju jezika svojih djedova,

često i u kraćem vremenu. Težak po tome, što se na nijednu stranu odvažiti ne možemo, niti da kažemo, da jezikoslovna znanost ne će moći nikada dokazati jedinstveni izvor ljudskih jezika, niti da ustvrdimo, da će to njojzi svakako poći za rukom, kako joj je uspjelo svladati tolike poteškoće i tako sjajni napredak učiniti u mnogostrukom pogledu.

Dok je još onaj prvobitni svijet na okupu bio, govorio je on jedan jezik, koji se je ipak u odaljenim mjestima počeo razilaziti, gubiti ponešto od jedinstva, a dobivati nove riječi, jer su u tim krajevima nastajali novi kaki pojmovi, za koje je trebalo pronaći novi naziv ili stari preudesiti i promijeniti. Tako su nastala narječja onoga jednoga prvobitnoga jezika, iz kojih narječja su s vremenom i razvojem nastali posve novi jezici, kad već u njima od staroga zajedničkoga jezika nije gotovo ništa ostalo, što nije izmijenjeno ili ma na koji način preinačeno.

Na zemlji se govori, koliko znamo, do tisuće raznih jezika, koji svi zametak svoj imadu u onom prastarom doba, jer da danas novi kaki jezik nastane, on bi se osnovao na nečemu, što već postoji. K tomu pridolaze mrtvi jezici, za koje znamo i kojih je bez traga skupa s narodima nestalo, koji su ih govorili, možda je tih isto toliko, koliko ima živih jezika. Svi ti jezici se dijele u skupove i sustave, po kojim sustavima se oni sustavno i znanstveno proučavaju, ali se je dosad moglo samo nekoliko tih sustava ponešto proučiti, sve ostalo leži na ugaru. Od svih tih sustava najbolje je proučen sustav arijskih naroda, megju koje idu svi današnji i neki stari kulturni narodi, kao što su Grci, Rimljani, svi ro-

manski, njemački i slavenski narodi. U tom skupu se nalazi jedan arijski narod, koji je sa sjevera prije šest tisuća godina prodro u Indiju i već onda imao pismo i na tom pismu spomenika, koji su sretno preživjeli sva vremena do ovih naših, te se danas s velikim uspjehom proučavaju. Tu imamo dakle jezik u onom obliku, u kojem se je on nahodio prije šest tisuća godina, a prije tri tisuće godina se taj jezik već nije govorio, nego jedno mlagje njegovo narječje. Čovjek bi rekao, da bi u tom prastarom jeziku mogao biti sačuvan onaj prvobitni jezik, što su ga arijska plemena u svojoj pradomovini govorila, ali tomu nije tako, jer u prastarim srodnicima njegovim ima ostanaka, koji pokazuju na još veću starost. Druga takva starina jest kitajski jezik. On u današnjem svom obliku pokazuje, da se je često i mnogo puta mijenjao, dok je postao onaki, kaki jest, okrutjela i do skrajnosti izbrušena skupina riječî, kojima um ljudski na veoma umjetni način stvara pojmove i u velike ih tančine udešava. U tim dakle prastarim predstavnicima jezične svojte ne nahodimo onoga, što tražimo, jezični spomenik prastaroga svijeta, koji bi nam otkrivao govor onih ljudi, koji su se svi skupa jošte razumjeli, ili onaj izvor jezika, iz kojega su svi potekli.

S govorom ni u kakovu savezu i srodnosti ne stoji pismo, jer je samo glasovno pismo tako neodvisno od glasova, da se isti glasovi mogu na različni način pismom označiti, a glasovno pismo je nastalo od znakova, koji su u raznim narodima na razni način služili pamćenju kakovih zgoda, kojih su se hotjeli pojedinci ili kakovo društvo sjećati,

a ni najmanje, da ih drugi razumiju i za dogogjaj doznadu. S toga su ti znakovi najprije bile tajne dogovorene samo megju nekolicinom, pa takovom tajnom su oni ostali sve dotle, dok je društvo nalazilo u tom probit i nuždu, da pred drugim svijetom izgleda kao vještak i čarobnjak, koji se u tajne razumije i može time koristiti ili škoditi drugomu svijetu. Tim se je dolazilo do ugleda i moći, a nitko rado ne odaje takih sredstava, kojima se to postizava.

Dugo je vremena potrajalo, dok su takovi znakovi, koji su se uzimali stranom iz prirode, a stranom iz ljudskoga života, prodrli u malo šire krugove, dok su ih razumijevali cijeli slojevi naroda, trebalo je vijekova. Ti znakovi su bile slike i likovi, pa s toga se je to pismo i zvalo slikovito pismo. Na starim egipatskim spomenicima se tim pismom nahode zabilježene mnoge zgode iz života i povjesti toga prastaroga naroda, koji je svojom uljudbom u starom svijetu čudesa počinio i učinio se u velike zaslužnim za uljudbu čovječanstva. To se je slikovno pismo raširilo tako, da su ga i drugi narodi upotrebljavali, dok je iz njega nastalo klinovo pismo, koje se je još dalje raširilo i kojim su pisani spomenici znamenite babilonske starine. Jer su to pismo prisvojili svi okolni narodi, koji su različne jezike govorili, napravili su iz njega glasovno pismo, koje je moglo točno označiti glasove u svakom jeziku, pak se je to općenite vrijednosti pismo glasovno još lakše raširilo gotovo po svemu tadanjem svijetu.

*

U mnogom pogledu veoma zaslužnim Feničanima pripisuje stara povjest tu zaslugu, da su oni dalje posredovali, te se je glasovno pismo raširilo po cielom starom zapadu, kojeg je istočna medja dijelila na rijeci Indu stari zapad od staroga istoka, koji je od prastarih vremena išao svojim putem. U onim krajevima je bilo pismo, ako ne prije, a ono svakako već onda poznato, kad su ga na zapadu upotrebljavali. Ali kako razvoj jednoga i drugoga pokazuje, uplivao nije u tome ni zapad na istok, ni istok na zapad, ako li se ne otkriju kaki tajni putovi, koji su vodili od jedne kulture do druge. Da je neka vrst prometa ili trgovačkoga saobraćaja medju starim istokom i zapadom već dosta rano postojala vjerojatno je iz mnogih razloga, a imade tomu nekih takodjer dokaza. Jer ako se je u Prijamovoj Troji našao nakit od kamena, koji se samo u Kitaju nahodi, lako je uzeti, da je taj nakit gotov iz Kitaja došao. Jezikoslovci su na svom polju istraživanja razjasnili već mnogu tamnu točku ljudske prošlosti, to je ispitivanje u potpunoj snazi i prema gradji, koju ima obraditi istom na početku rada svoga; čemu se sve s te strane nadati možemo, tko bi to danas odrediti znao. Svakako se na polju predhistorijskoga istraživanja još mnogo učiniti mora, da se u prastaro doba bolji i jasniji pogled dobije i potpuni ono, što mi u polutami naslućivanja i nagagjanja danas o ljudskoj prošlosti iznijeti možemo. Stalno je to, da se mučno i trudno kopamo kroz ona vremena, koja je čovječanstvo preživjelo u najvećoj muci i trudu.

22. VJERA.

Kao što se one potrebe, što od tijela našega dolaze, glad, žegja, san podmiriti moraju, tako ima potreba srca i duše, koje ne manjom snagom ištu, da se podmire. To su potrebe, što dolaze od straha i nade, tih najjačih pokretala čovječje unutarnjosti. Tko tih čuvstava ne pozna, za nj bi se moglo reći, da nije ni čovjek. Da je strah i nada u prirodnoga čovjeka osobito moćna, dolazi odatle, što on ne razpolaže gotovo nikakovom zalihom duševne okrepe. A kako je to istom moralo biti u prastaroga čovjeka, koji je živio bez pouke u prirodi, koja je bila u svojim pojavima kud i kamo strašnija, nego je ona, u kojoj mi živimo, kad se uzbjesni. Što su naši gromovi i oluje prema onim prirodnim pojavama, koje je preživio čovjek prvih vijekova svoga zemaljskoga obstanka? Ako mi sklapamo ruke, kad se pod nama potrese i obraćamo pogled za pomoć, kad se nebo smrkne i uz sijevanje nemili grad na naše poljane siplje, kako je bilo pri srcu čovjeku, koji je u svemu oskudijevao, kad ga je snašla ljuta nevolja od razbjesnjele prirode, glad, golotinja bolest i stotina kojekakih grozota? Da je i on sklapao ruke i podizao oči, dokazom su žrtve, koje je doprinosio, da ublaži srdžbu onoga, koga nije poznavao, ali ga je prirogjeni nagon i razum upućivao, da mora biti negdje netko gospodar svemu tomu. K tomu dolaze potresni slučajevi u obitelji i društvu, bolest, smrt, razmirice, strava i pokolj, okolnosti osamljenosti, zapuštenosti i bijede, što čovjeka u zdvojnost stavlja, pak kad si ne može sam pomoći, niti ima nade,

da mu tko pomogne, obraća se za pomoć, kud ga nada upućuje.

Sve su to izvori onome stanju čovječanstva, u kojem se ragja čuvstvo vlastite nemoći i odvisnosti od nekoga, koga ne poznamo i ne vidimo, ali naslućujemo, da jest, da nam može pomoći i hoće, ako ga umolimo, ublažimo, ako mu se uteknemo. Iz toga se ragjaju molitve i žrtve i oni pojavi duševnosti, što ih nahodimo u svih naroda, u svakom stanju i pod svakim nebom. To je ona pobuda i vjera, bez koje nema čo jeka, ma da tko ustvrdi, da njemu toga ne treba, bez koje se nije našlo naroda na zemlji, ma da ga traži slobodoumni svijet svjetiljkom ma kako prosvijetljena uma. Taj nalazak nahodi povjest i znanost, prodirala ona ma kako duboko u ljudsku prošlost. Naučno istraživanje vrsta taj vjerski pojav megju sve druge, kojima se ono znanstveno bavi i on je megju ostalim znanstvenim pitanjima jednako predmetom proučavanja pod imenom poredbene vjerske znanosti. Hoteći čovjek nekako urediti te svoje pojmove i čuvstva vjerska, ishitrio je cijeli niz priča i mita o tim pojavima i bićima vjere svoje, dao im je obličje čovječje i nadčovječnu snagu, učinio ih bozima i polubozima, stavio ih je u nebeske visine, s kojih se oni spuštaju megju ljude; ta bića su besmrtna, ali imaju želje i volju ljudsku, u ognju i vjetru je snaga njihova, sad su blagotvorna, sad opet strašna; tako si je prirodni čovjek stvorio cijeli vjerski sustav, koji se mijenja prema okolnostima, u kojima čovjek živi i dobiva sliku od podneblja i potreba ljudskih. Mitološka znanost

imade pune ruke posla s tim vjerskim mitama i pričama raznih naroda i shvaća ih ozbiljno nalazeći u tom jedan predmet, u kojem se proučava prošlost ljudska, ali tako zamršen i težak, da se vrlo teško i s največom opreznosti polagano naprijed miče. Opet jedan dokaz, da je čovjek i sve, što ga prati, prava zagonetka, ako se ne promatra sa stanovišta našega.

Da te svoje osjećaje i vjerske pojmove u sklad dovede, počeo je čovjek izvoditi neke čine, koji ne potječu od gospodarske skrbi za potrebe života, već da zadovolji nekim duševnim potrebama i unutarnjemu nagonu, da se izmiri s onim svijetom, kojega on ne vidi, ali naslućuje, da opstoji, s vrhunaravnim težnjama srca svoga. To ispoljavanje čovječje unutarnjosti urodilo je kod svakoga naroda mnoštvom obreda i vjerskih običaja, koji su tim narodima tako sveti, da će se prije odreći mnogih drugih životnih probitaka nego tih svojih svetinja. Ali prema uvjerenju našemu um ljudski nije dorasao, da tu na tom polju istinu pronagje, niti se je rodio čovjek, koji bi bez više upute ili kako se upravo to kaže bez objave pogoditi mogao, što je u tom pogledu pravo, što li krivo. I to nam svjedočanstvo daje sva ljudska prošlost. Čovjek prirodni u ono prastaro doba osjećao je živu potrebu vjere i vjerskih čina ili obreda, ali je on po sudbini, koju je odabrao svojom samoodlukom u raju, osugjen, da sam traži sve putove u prirodnom i natprirodnom redu i pokaže, kako on sam može doći k svrsi svojoj. Istom kad se nemoć njegova u tom poslu pokaže, kad se on sam uvjeri, da si pomoći u tom pogledu

ne može, doći će obećana pomoć i spas. Ni u kakvim životnim okolnostima i potrebama nije prirodni čovjek pokazao toliku neukost i slabost, kako upravo u vjerskim stvarima. U tom je on pogazio svoje čovječje dostojanstvo i ponizio se pred cijelom prirodom. Nesamo prirodne sile, kojih se je bojao ili se od njih čemu nadao, već i nijemu životinju i djelo ruku svojih je prirodni čovjek podigao do časti božanskih, njima se klanjao i žrtve im doprinosio, u stisci im na čast krv ljudsku prolijevao i žrtvovao djecu svoju.

Ne bezboštvo, jer toga prirodni čovjek nije poznavao, već neznaboštvo je užasnim načinom haračilo po tužnoj zemlji, idolopoklonstvo i fetišizam je zavladao čovječanstvom u prastaro doba i vlada velikim dijelom svijeta do dana današnjega. Smrt je postala pravom nesrećom prirodnoga svijeta. On nije znao pravo, što tu biva, ali je slutio, da i pokojnike čeka nekakva sudbina, kojom su oni zadovoljni ili nezadovoljni, pak s toga da se ljute na svoje preostale u životu i da im mogu nahuditi. Odatle strah pred njima i nastojanje ublažiti ih i učiniti neopasnim. S toga su im oni u grob metali stvari, kojima su se u životu služili, ili bi ih uništili. Ako bi se vratili, da nagju štogod, metali su im za hranu i piće štogod, kao da pokojnici takova šta traže. I tako su oni, koji su u životu bili mili i dragi, postali prava pokora svome rodu. Iz toga su nastali pogrebni i posmrtni običaji u raznih naroda različni, koji su s vremenom dobili vjersku posvetu, pak ih drže prirodni narodi od vajkada, ma da su

ti običaji teški i skopčani često s velikim gubitkom teško privrijegjene imovine.

Ta su vjerska čuvstva djelovala na sav život ljudski, jer se je čovjek ćutio obvezanim urediti prema njima sve svoje prilike. Odatle su nastali običaji i neki zakoni, prema kojima se je najprije pojedinac u životu ravnao, a kašnje je to zahvatilo i cijelo pleme i napokon savkoliki narod. Ti su običaji i zakoni postali tako javnim ćudorednim navikama, kojim je svatko u društvu bio podvrgnut kao javnomu sveopćemu moralu, kako mi to zovemo. U nekih primitivnih naroda bili su ti moralni propisi tako strogi, da bi se smatrao prekršitelj društvenim krivcem. Oni su često zasijecali u gospodarske prilike, kao što su bili tabupropisi, koji su nešta sličnoga našim propisima o postu.

23. PRAVDA.

Za nanesenu štetu, uvrjedu i nepravdu tražiti i dati zadovoljštinu leži duboko usagjeno u ćudi i srcu čovječjem. Zašto se krivac krije, bježi, izgovara i opravdava, nego zato, što ćuti i znade, da mora dati zadovoljštinu. To je tako općenito uvjerenje, da nema čovjeka ni naroda, nema običaja ni savjesti, koja bi se tomu protivila. Odatle potječu odmazde, bojevi i krvave osvete. U primitivnom i prirodnom društvu ljudskom tražio je i traži još danas svatko sam svoje pravo i osvećivao se, kako je mogao, za nanesenu nepravdu. U tom prirodnom stanju nije bilo niti je moglo biti kakova

odregjena načina ili propisa, prema kojemu bi tko postupao tražeći pravdu, već je svatko radio prema svojoj uvigjavnosti i mogućnosti. Tko se nije mogao drukčije osvetiti, pravio je zasjede i čekao priliku, da si iskali srce. Lakše je bilo, kad je stekao pomoćnika i saveznika, kad se udružilo više njih, da zajednički osvete nanesenu nepravdu. Tim je već prelazila samovolja u neki redovan postupak. Tu je moglo doći do dogovora, kako će se stvar izravnati i oštećeni dobiti zadovoljštinu. Malo drukčije je stvar izgledala, kad se je cijeli rod ili pleme zauzelo za oštećenoga. Mogao je i počinitelj dobiti koga uza se, da se lakše brani i da se ne prevrši mjera pravde od onoga, koji je ovrhu vodio. Tu se moglo doći do ugovaranja i mirna raspravljanja; moglo se je od jedne i druge stranke navesti razloga za ovaj ili onaj način, za ovoliku ili onoliku mjeru nepravde i zadovoljštine, pak se utanačiti, kakovu će zadovoljštinu dati krivac i kakovu može tražiti oštećeni. Sad je nastalo ono: oko za oko, zub za zub itd. (jus talionis), ili dvoboj, da krivac i oštećeni pod kakovim nadzorom izvedu svoju razmiricu do stanovite mjere.

I u samu društvu može nastati takovo stanje, koje zaprijeti njegovu opstanku. To su prekomjerna djeca, sakati, slabi, starci, koje bi valjalo uzdržavati, a nema tomu sredstava. Bilo je takih naroda, a ima ih još danas, u kojima vlada običaj takove trutove odstraniti, djecu izložiti, a starce i starice sahraniti. Društvo ljudsko ne pazi samo na nepravde i razmirice pojedinaca, već i na štetu, koja se cijelomu društvu nanosi. Tako kad je tko

odgovoran za blagostanje društva, plodove poljske, zdravstveno stanje, kao što su svećenici i poglavice naroda, isti kraljevi, budu oni na odgovornost pozvani, ako to ne ide, kako bi trebalo. Tu upravo krivnje nema, ali je taki običaj kao kaki zakon, da se oni pozovu na odgovornost, kojim je o tom brigu nositi. Ovamo spada i kazan smrti, kojom društvo za odregjene čine kazni počinitelje od najdavnijih vremena. Osobita vrst osvete jest onaj običaj u društvu ljudskom, po kojem jači tobože ima neko pravo nad slabijim radi kakegod zamjere i trice tražiti kavgu i osvetiti se. To je upravo neka vrst borbe za opstanak, u kojoj sve, što je kržljavo, podleći i nestati mora. Taj ružni običaj prešao je od prirodnih naroda na kulturne narode i okužio je nesamo stari svijet, nego se pod imenom supremacije u čovječanstvu još danas bani na sramotu svemu napretku ljudskome. Isto biva, kad se megju zavagjene umiješa treći i zauzme za krivca, tad može nastati borba megju onima, koji jedan drugome nijesu ništa zakrivili.

Krvna osveta je neka vrst ratnoga stanja, jer se u društvu ljudskom uvijek desi kaki povod takovu stanju. Ti pojavi imadu svoj zametak u prastarim vremenima, a drže se sve do naših vremena, kako to dokazuje taj običaj u našem narodu po južnim stranama. S vremenom može ohladnjeti zanimanje za tu vrst borbe, a onda nastane vrijeme, da se stranke lakše izmire. Ima više načina toga izmirenja. Ako krivac pobjegne, koji su preostali, nastoje izgladiti razmiricu. Ili može biti slučaj, da se stvar predade nekim pametnim i uglednim

ljudima u ruke, da presude i ustanove način i mjeru, po kojoj se krivnja novcem ili drugom vrjednotom namiriti može. Često padne više glava, dok stranke uvide, da će biti bolje stvar dati presuditi pametnim i tomu vještim ljudima, da odluče, što je pravo, a one se obvežu, da će pristati na presudu. Tako i u našem narodu „dobri ljudi“ presugjuju take raspre. Na tom putu dalje idući stvorili su se običaji, da su ljudi i druge vrsti štetu dali presuditi, osobito kad se inače do odštete nije moglo doći, pa tako je presuda „dobrih ljudi“ došla u opće do ugleda i porabe. Koliko tu ugled tih sudija nije mogao uspjeti, toliko su u pomoć došli vjerski i mistični nazori, koji su od vajkada u ljudskim stvarima mnogo vrijedili. Tim nastojanjem bivaju prekršaji sve regji i presude dobivaju sve veću moć, te se lakše i brže izriču. Na taj način nastadoše u mnogim prirodnim narodima tajne družbe, koje su takove presude krojile, pak su tako došle do velike i odlučne moći. Što su tako stvorile okolnosti u prirodnim narodima, održalo se je i u naprednim, u kojima takogjer tajna društva veliku ulogu igraju i opstoje često na uštrb javnih i općenitih probitaka.

Čuvstvo pravde prešlo je iz osvete, koja se fizičnim načinom ovršiti ne može taki poslije čina, a i odviše teškim posljedicama rodi, na polje duševno, pak uzimlje u pomoć vrhunaravne pojmove o čarobijama i gatanjima, da prestraši krivca, koji se boji nevidljive kazni, koja ga može stići bolešću na tijelu ili gubitkom u njegovu imetku. Taki su slučajevi začaranja, šatrije i coprije. Da bude

još jači uspjeh, dolaze kletve, zaklinjanja, prisege i dokazi božjim sudom (ordali). U prastaro vrijeme bilo je to skopčano sa žrtvama, ubijanjem životinja i ljudi, da se zastraši prekršitelj jednakom sudbinom, koja će i njega stići, ako zakletvu ne održi. Te zakletve su djelovale i na svjedoke, koji su se kod toga desili i jamčili za zakletvu. Poslije toga su slijedile kazni odregjene od društva za pojedine prekršaje i zločine, koje su izprva bile preoštre i krvoločne, dok su ublažene gubitkom slobode, ropstvom, tamnicama i verigama. Najprije se je kaznilo za štogod životom, onda imetkom, napokon tjelesnom kazni, mučenjem, otrovom, vješanjem i gubitkom pojedinih udova. Sve te vrste kazni prešle su od onih primitivnih ljudi na same napredne narode, u kojima su se dulje ili kraće vrijeme držale, a drže se još danas nesamo starinskih naroda, kao Kitajaca, već i prosvijetljenih i naprednih novijih. Društvo je preuzelo kazni za prekršaje i zločine na posebnicima, da zapriječi preotimanje maha takim narušiteljima javnoga poretka i ličnoga blagostanja i da ih učini neškodljivima ljudskome društvu. Kao blaži oblici takih kazni bili su gubitak slobode, progonstvo, prodaja u ropstvo. Taka kazan je do nedavna opstojala u našem narodu, „klada“, u kojoj je čovjek sjedio na javnom mjestu s jednom nogom pripet u kladi. Amo idu batine i šibe, koje su nedavno ukinute. Tamnicâ u staro vrijeme nije bilo, jer je to skopčano s troškom, već je krivac prognan, isključen iz ljudskoga društva. Javna sudbenost je mnogo toga preinačila i na tom se polju napreduje, samo ako nije prebrzo.

24. UMJENJE.

Kako je svaka uljudba posljedak uma i rada, tako će veći um i veći rad imati u tom pogledu i veći uspjeh. Niti pojedini ljudi niti pojedini narodi nijesu nikada bili u tome jednaki, već je od vajkada bilo i ljudi i naroda umnijih i radinijih od drugih. Kako je ljudski rod jedan, može se to na prvi mah nekako čudnovato činiti, ali uzme li se na um, da ni u porodici nijesu svi članovi jednaki, a kamo li u narodu da su, pak onda i to, kako okolnosti, u kojima ljudi živu, djeluju na njih i njihov razvoj; tada ne ćemo nipošto naći tako čudnovato, da je u svijetu taka razlika megju ljudima i narodima. Uza sve to zavisi opet svaki napredak od nekoga unutarnjega nagona, koji čovjeka giblje i goni na ustrajan rad, jer se ovim i u najtežim prilikama i okolnostima dade postići lijepi napredak, kako se to vidi kod naroda, koji su u pustim krajevima uz priležan rad napredovali, dočim su tromi i lijeni ljudi u bogatim stranama zaostali. Uz trajan rad će dakle čovjek napredovati i dotjerati do neke vještine u svom poslu. Ta vještina će se sastojati u tome, da će čovjek umjeti raditi svoj posao, jedan slabije drugi bolje, ali posao će ići. Da ta vještina kod rada postane umjetnost, tomu se hoće mnogo više, nesamo vještina u poslu nego i mjera i sklad (harmonija) u stvaranju. I ako je u samo prastaro doba bilo ljudi, koji su imali tih svojstava u sebi, to je opet za ona vremena o umjetnosti teško govoriti, već

bi se moglo govoriti o umjenju, što je prvi početak umjetnosti i kojim se do nje dolazi.

Prema tim strogim zahtjevima umjetnosti, imaju svojstva u nakojim ona stvara umjetnine, ima svojstva u narodima, kojima se oni igraju i zabavljaju, ispunjuju svoj rad i život i koji se nahode u svih naroda tako, da se ne mogu ta svojstva nijednomu prirodnomu narodu zanijekati, kao što je ples, pjevanje i glazba. To je umjenje, kojim prirodni narodi ubijaju dosadnost svakoga rada u životu i podavaju mu oblik rada dostojna i pristojna čovjeka. Takovim umjenjem su narodi od pamtivijeka umjeli zasladiti svoj život, a i još danas ima prirodnih naroda, koji znatniji dio svoga života provode time, da plešu, pjevaju i uz to glazbuju. To oni rade nesamo u vrijeme zabave i veselja, već i u najozbiljnijim zgodama, kod pogreba i u ratu. Jedva su obavili poslove oko životnih potreba i samo u toliko, koliko je baš nužno, kad se hvataju u kolo, da plešu i pjevaju. To se lijepo još opaža u životu našega naroda, koji ne može niti svetkovati niti pirovati bez kola i pijeva. Po zborovima i sajmovima kupi se narod hrpimice oko narodnoga pjevača i guslara; kad žanje, kopa i plijevi, on prati svoj rad pjesmom, plesom i pjesmom završuje teški dnevni rad, a pastir tjera na pašu i vraća se k domu sa stokom uz pijev i sviralu. U plesu i pijevu vlada mjera i sklad (takt), kojim se i radu daje uregjeni tečaj i odmjerenost, kojom posao ljepše i skladnije teče; kad se u većim pothvatima i teškom poslu hoće da posao ide od reda i bez zapreke udari se u skladno dovikivanje i poticanje,

da znadu svi oko toga, kad treba prihvatiti i maknuti, da koji ne zaostane i ne pokvari posla. Sve to biva nekim unutarnjim nagonom, poticalom bez samosvijesti i nitko ne svojata u tome kakih ličnih zasluga.

U nekim se kulturnim narodima ta prirodna tvoralačka žica gubi te bi čovjek mogao pomisliti, da je nemaju i da je nikada nijesu imali. Tako se u današnjih Talijana ne nahode narodne pučke popijevke, već oni pjevaju popijevke, koje su ishitrili umjetnici i oni, koji su svoje stvaranje naukom postigli i usavršili; u Nijemaca nema narodnih i prirodnih glazbara, već takovih, koji su glazbu učili od drugih tomu vještih ljudi. Pa tako bi čovjek mogao po tome zaključiti, da ti narodi te žice od prirode nemaju i da nijesu nikada imali. Ali je sigurno, da su svi narodi ta svojstva imali i imadu mnogi još danas, jedni više, drugi manje; ali se je tu okolnostima, u kojima ti narodi žive, prirodno proizvagjanje zamijenilo umjetnim, pak je usahnula ona prirodna žica, kao što se mnogo toga drugoga iz prirode može s vremenom prestati proizvoditi, ako li se prirodno djelovanje kojim slučajem obustavi.

Glazba napose jest dvostruka, jedna je pijev proizveden ljudskim grlom, a druga je glazba proizvedena kakim glazbalom. Zvek se proizvesti može i drugim kakim sredstvom, daskom, kad se po njoj udara, kako no biva po selima, da se dade znak pastirima. Ali je svako glazbalo nekaki stroj bilo za dah ljudski ili trzanje i gudanje, ili udaranje tipkama i batićem. Dakako da su prirodna glazbala jednostavna, kao što su naše gusle na jednu strunu

na kojoj se prebiranjem proizvode razni glasovi. Frule, zveklje, trube, sopila i cuvik za ptice takva su jednostavna glazbala, kojima se može napjev proizvoditi i pjesma pratiti, jer su sva glazbala po svoj prilici u prvom redu odregjena za pratnju pijeva i plesa, a kad su usavršena i neku samostalnost dobila, počela su glazbala sama za sebe proizvoditi napjeve, a napokon i glazbene komade, kao naša tambura.

Kretanje tijela popraćeno kakovim glasovima bio je ples i napjev, kojemu su pridošle riječi, da izraze kakovu zgodu i eto ti plesa sa pijevom; kad je k tomu za pratnju pristupilo glazbalo, bilo je gotovo sve troje, ples, pjevanje i glazbovanje. Tako bi se po prilici postanje glazbe i pjevanje shvatiti dalo. Tko je ishitrio jedno, drugo i treće, za to si u narodu nitko glavu ne razbija niti se time tko diči. Kako su to prirodna svojstva, za koja jedan više, drugi manje dara imade, ne pripisuje ni narod kome, niti tko sebi u tome poslu kaku osobitu vrijednost ili zaslugu; već je to općenito narodno blago, od kojega može badava imati svatko, koliko hoće kao od šumske jabuke ili kruške, koja samonikla plodove donosi. Svakolika je glazba u narodu prigodna, i pjevanje i glazbovanje prati narodni život, pa s toga mu se prilagodjuje i tumači ga. Prema tome su i nastale pjesme i napjevi, koje su se po svoj prilici već u prastaro doba počele dijeliti u svoje vrste, kako su ih kašnje umjetnici stali dotjerivati i usavršivati, dok su postale sve one vrste umjetnoga pjesništva, kako ih danaske imademo.

Kako se je obrazovalo to vremensko umjenje (umjenje u vremenu), tako je postalo umjenje u

prostoru, koje je u svom zametku bila puka igra. Nezgrapni likovi i slike pravljene su, da se označi kaki predmet za igru, za uspomenu ili s koga mističnoga razloga, a dugo je trebalo tomu, da se to pozorno radi prema primjerima u prirodi. Kako je na ostancima na orugju, oružju i posugju iz prastarih vremena opaziti, znali su ljudi likove iz prirode već rano vjerno predstaviti, ali o kakovoj umjetnosti se još za ono doba govoriti ne može, jer se za tim u ono doba nije išlo, kao umjetnost su to gojili istom stari kulturni narodi.

Mamutovo je doba davno prošlo, njega je rano nestalo, pak ako megju starinskim nalazima nagjemo vjerno predstavljen lik njegov, to doista zameci umjetnosti sižu u prethistorijsko doba. Tako isto nahodimo i čovječje obličje lijepo izragjeno iz slonove kosti, sve dokazi i darovitosti onih prastarih ljudi i ranih pojava umjetničkoga proizvagjanja. Kod pletenina i tkanina bila je lijepa prilika uresnomu proizvagjanju, pak kako je to kod prirodnih naroda u šaroliku odijevanju u opće obljubljeno, možemo ovdje naročito pokazati na osobitu darovitost u tom pogledu našega naroda. Njegova je uresna šara (ornamentika) u svijetu znamenita, a potječe sigurno iz prastarih vremena. U svim pojavima od najstarijih vremena prikazuje se ures u crtežu i u slikama, koje se odnose na uzore iz prirode i ljudskoga života. Tu često jedan dio tijela ili ud predstavlja cijela čovjeka, dočim se udovi u crtama slikovito prepliću. Kod toga mnogo odlučuje gragja, u kojoj se ures izvodi, ako je pljosnata prilika je crtežu, od druge gragje prave se

slike. U jednom narodu se je razvilo više ovoga, u drugom više onoga, kakogod je jedan narod napredniji u tom od drugoga. Malajska plemena pokazuju puno duha u tome, dočim su crnačka i u tom zaostala na niskim granama. Opaža se i to, da i u tome jedan narod proizvodi samo od svoga, dočim se drugi služi primjerom tugjim.

U takovo stvaranje može megjutim uplivati i mašta i utvaranje, koje dolazi od vjerskih i mističnih pobuda. Takove prikaze mogu narod odvratiti od prirode i zavesti ga na polje neistinitih utvara. Ustraje li to, može narod u svom umjetničkom proizvagjanju poći putem, koji dovodi do onakih nezgrapnosti, kao što su indijski bogovi (idoli), a može time i sav drugi napredak tako zastraniti, da se gotovo u svemu iznevjeri prirodi.

Kako je taj mističnovjerski upliv djelovao na savkoliki razvoj u životu i umjetnom stvaranju naroda u istočnoj Aziji, osobito u Kitaju i Indiji, spram onoga u prednjoj Aziji i Grčkoj, gdje su se narodi pod zdravim prirodnim uplivom razvijali. opaža se jasno kroz cijelu prošlost do dana današnjega, dočim su oni narodi ostali pod onim uplivom i razvili se sasvim drukčije od ovih, koji su položili temelje kršćanskoj prosvjeti i orijaškomu napretku današnjih kulturnih naroda.

Isti upliv, čini se, da je davao smjer razvoju i u graditeljstvu. Neki bo narodi veću su važnost metali na kićenje gragjevina, dočim su drugi više pazili na prirodnu potrebu. Pod onim uplivom se je razvilo graditeljstvo u starom istoku, pod ovim u starom zapadu. I u prirodnih naroda se vidi,

kako jedni mnogo drže do nakita u svakom pogledu, dok drugi malo ili ništa do toga ne drže. Ima primitivnih naroda, koji su u svemu drugom zaostali, ali u nakitu ni u čemu ne popuštaju.

Rezbarija je starinski nakit, kojim se mnogo služi još danas naš narod i meće ga na gragjevine i posugje, često i na orugje. Prava umjetnina je naša tikvica, koja mora da potječe iz drevne starine, pošto je tikvica jedno od najstarijega posugja. Uzorke za svoj nakit ne uzimlje naš narod iz životinjstva, već jedino od bilja, cvijeta i lista. Čim se odijeva i što oblači naš narod, sve to rado resi našivom. Surine, hlače, torbe i pase resi šarom, obično crvene boje, žute i zelene. Ogrlice i ošvice našvava crveno ili bijelo, pregače su nakićene raznom bojom. U nekim krajevima proizvode šarene tkanine, najobičnije crvenom bojom. U svemu tome se vidi neka starinska tehnika, koja nas živo podsjeća na šarenilo drugih primitivnih naroda. U nekim si stranama umiju i razne boje priregjivati, što svakako potječe iz starih vremena, jer se boje danas obično umjetno prave.

25. ZNANJE.

Duševni rad s tjelesnom vježbom ragja nekom spremom, spretnošću i okretnošću, koja se zove vještinom. Skup takovih vještina sačinjava napredak, koji možemo prozvati uljudbom ili kulturom čovjeka, koja uljudba može biti manja ili veća prema tomu, koliko je toga, što čovjek umije i znade. To kulturno stanje biva dakako lagano i postepeno, jer čovjek u primitivnom stanju krug svoga umjenja i znanja samo polagano raširuje prikupljajuć sa svih strana, što čuje i vidi u svojoj okolini ili do njega dopre iz strana svijeta. To kulturno blago, ma koliko i kako neznatno bilo, prelazi dakako kao baština na potomstvo, koje opet k tomu dodaje i privregjuje prema okolnostima, u kojima živi, čime se baština množi i povećava, koju će opet naslijediti potomstvo i prema prilikama umnožiti i povećati, kako se to uzeti mora za one narode, koji su još negdje u prastaro doba znatno uznapredovali. I kad bi tako u cijelom svijetu bilo išlo jurve od početka, te bi se neprekidno svijet u tom pogledu naprijed bio pomicao; općenito stanje sveukupnoga svijeta danas bi jamačno drukčije izgledalo, a mi bi mnogo više imali iz ljudske prošlosti, nego li imamo. Ali nas povjest uči, da ljudstvo može isto tako u nazadak udariti i u primitivno stanje natrag pasti, kao što se postepeno u napretku razvijati. Sjajan je dokaz tomu stari Babilon, koji je bio na čelu staroj uljudbi probudivši se negdje u prastaro doba, a kad je vrelo njegova blagostanja, izdašna plodovitost Mezopotamije, pretvorivši se u močvaru i neplodno tlo presahlo, propalo je blagostanje i s njime jedna od najznatnijih starih kultura.

Kao što je dakle zametak umjetnostima položen bio u prastaro doba u umjenju tadanjega čovječanstva, tako je tražiti i zametak znanostima u znanju prastaroga svijeta, u koliko je se to znanje više ili manje budilo u onim narodima, koji su ra-

dili na staroj kulturi i polagali temelje svjetskomu napretku već u prethistorijskim vremenima. Znanje se je i onda sticalo iskustvom i predajom. Jedno i drugo je sačinjavalo tadanju obuku, kojom je odgajao otac sina, stariji brat mlagjega, u opće svoj svoga, jer javne obuke u prastaro doba nije moglo biti. I tako se je nastavljalo, da su stariji predavali svoje umjenje i znanje mlagjima, jedno koljeno drugome, pleme plemenu, narod narodu, dok je ono, što je pojedinac umio i znao, prelazilo na savremenike i potomstvo i hvatalo se svakoga, koji je bio umjenja i znanja željan, pa tako je to kulturno blago kao neka navika i običaj postajalo općenito, svakomu pristupno, samo ako si ga je hotio prisvojiti. Tako si predstavljamo napredak naroda, koji su u stvarnom i duševnom pogledu drugima prednjačili i mnoge pretekli, koji su zaostali, a neki od onih se nijesu nikada do kakova znatna napretka podigli, već ili su u zapuštenu stanju propali, ili se još danas drže svojih prirodnih običaja i navika ne znajući za ništa boljega; a ima i takovih primitivnih naroda, kojih se ne prima nikaka novotarija, bila ona ma kako lijepa i nužna; oni vole živjeti i izginuti u svojoj prirodnoj zahirenosti, nego li se prihvatiti neobična rada i odustati od svojih starih običaja. Nasuprot tomu bilo je od starine naroda, koji su se u teškim prilikama nekim unutarnjim nagonom junački probili do kaka taka napretka, neki su i lijepo napredovali i megju narodima znameniti postali, kao Feničani.

Ti stari Englezi, šaka ljudi na pustoj litici i žalu prednje Azije prisakupili su si negdje veoma

rano mnogo umjenja i znanja prastaroga svijeta, bacili se smjelo na hrbat morski i plovili za onda u daleki i nepoznati svijet na zapad, jug i sjever prenoseći svoje rukotvorine u tugji svijet, a donoseći blago i jantar kući. Oni su svuda utemeljivali svoje naseobine, da otvore staze i putove svome prometu i trgovini; bili su učitelji onovremenoga znanja i umjenja mnogim starim narodima u prednjoj Aziji i Evropi šireći uljudbu, kakova je u ono vrijeme u prednjoj Aziji bila, u sve krajeve njima poznata svijeta. Oni su poznavali glasovno pismo, a od njih su ga naučili stari Grci, od kojih su ga preuzeli narodi u Italiji, a od ovih opet svi drugi, koji se danas služe bilo okruglim rimskim ili rtastim grčkim pismom. Oni su poznavali računski sustav (matematiku), koja se je u starom istoku veoma rano gojila, gdje su se razumjeli i u zvjezdoznanstvo, u što sve su se Feničani izvrsno razumjeti morali kao pomorci, obrtnici i trgovci. Koliki je to napredak bio za ono doba, lako je shvatiti, kad ima još danas prirodnih naroda, koji ni do deset brojiti ne znadu. Ima ih takovih, koji od tri broja sve sastavljaju, kod tih dakle u tisuće i tisuće godina nema gotovo nikakva napretka. Razmatrajući rad svoj i udove, kojima ga je obavljao, dolazio je prirodni čovjek do toga, koji udovi čemu služe; razmatrajuć opet oko sebe prirodu došao je do toga, što je za njegovu porabu i potrebu, a što nije i čemu nije znao pravoga uzroka; to ga je vodilo do poznavanja sebe i svoje okoline. Mijena u vremenu, noć i dan, lijepo vrijeme i nevrijeme, sve je to bilo na pouku čovjeku, da se prihvati onoga,

što mu je korisno i potrebno bilo, a da se čuva svake pogibelji. Čovjek je prema tome počeo dijeliti vrijeme u noć i dan, po mjesečevim mijenama u veća razdoblja, po ljetu i zimi u još veća, dok si je složio nekako sustav vremena, da znade svoj rad i svoje potrebe prema tomu udesiti i urediti.

Po tom je lako razumjeti, kako mi iz onih prastarih vremena ne možemo imati točnih podataka, kad je što bivalo, kako je dugo trajalo, kad se je počelo, kada li dovršilo, jer su onda ljudi vrijeme označivali po prirodnim mijenama, po dobi ljudskoj, koju su oni metali na trajanje naših 33 godine, po dinastijama, kako su se mijenjale u kulturnih naroda staroga svijeta, u Kitaju, Indiji, Egiptu, Asiriji i Babilonu.

Za težinu i daljinu nijesu prastari ljudi imali mjere, već su prirodnim načinom označili daljinu tim, što bi se mogao dobaciti, dozvati, do sunčana zahoda ili izlaza prevaliti ; na korake, pedlje i lakte izmjeriti, na prste prebrojiti ; za djetinstva, za mladenačke dobi, za pamćenja, za kosca i orača, za čas, što bi dlanom o dlan udario, što bi se okrenuo ; što bi za dan okopao i oborao, jutro, ral, za jednoga, dva, tri kopača i kosca, kako naš narod još danas površinu mjeri. Za težinu je uzeto nešto poznatoga, što se na prstu može dići, jednom rukom, obima i cijelom snagom, lagan kao perce, težak kao kamen, sve su to prispodobe iz prastarih vremena ; brz kao ptica, polagan kao puž, do neba visoko, kako je more duboko.

Dok je bio čovjek krepak i zdrav, lako mu je bilo za sve potrebe, on ih je podmirio na najkraći

način bez velike brige, kako se je dalo. Ali kad je obolio, ostario i obnemogao, našla ga je briga i nužda. Ne znajući mnogim pojavima u životu pravoga uzroka, tražio ga je u nekim tajinstvenim zakonima prirode, kojim se dade doskočiti čarobijama, pregovaranjem, bajanjem i drugim mističnim načinima. Tu su došli vračari, gatari, coprnjaci i babe vještice. Istom kakim sretnim slučajem otkrio je i prirodni čovjek travu za lijek videći, kako pas i mačak jedu travu, kad si dobro ne ćute. I tako je malo po malo došao do toga, da u prirodi mora biti melema i lijeka za mnogu ljudsku boljeticu, pak se je trudeći oko toga i naučio poznavati mnoge ljekovite biljke.

Pribirući tako izkustvom malo po malo čovječanstvo postupanje s bolestima i bolestnicima predavalo se je to znanje od koljena do koljena te se našlo ljudi, koji su to znanje gojili i čuvali, postali vješti vračari, gatari i ljekari, učili svoje sinove i potomstvo istoj vještini, dok je bilo cijelih rodova, koji su se time bavili, kao što su naši Nijemčići, koji znadu vješto liječiti od pogibli bjesnoće. Takovi su ljudi s vremenom postali važni i ugledni, pak bi ih svijet odlikovao kojekakovim povjerenjem. I tako su mnogim drugim vještinama sticali pojedini ljudi u narodima ugled i uvažavanje, te su se time popeli do prvih mjesta kao savjetnici i poglavice. A kako su to bile tajne samo nekolicine njih, držali bi ih ljudi nevješti tomu pravim čarobnjacima i pripisivali bi im poznavanje tajnih sila i budućnosti, osobito onima, koji su se razumjeli u tečaj zvijezda i znali predkazati vrijeme i pojave u vremenu;

takovi su ljudi bili prvi u vijeću narodnom, pak se nije bez njihova odobrenja ništa preduzimalo osobito što je bilo sudbonosno, kao što su ratovi, daleki putovi i za cijeli narod odlučni časovi. Mnogi kulturni narodi, kao Rimljani, taj su starinski običaj pridržali i u državnim poslovima strogo na to pazili. Od toga su nastali s vremenom staleži i redovi, koji su umjeli to izrabljivati na svoju korist. A kad je k tomu pristupilo poznavanje pisma, pripisivali bi ljudi pismenim znakovima tajinstvenu moć i onima, koji su se u to razumjeli odlučni upliv u život plemena i naroda, po čemu su takovi ljudi postali učitelji, proroci i svećenici, prvi i najznatniji ljudi u narodu. Njima se je povjeravalo bilježenje znamenitih dogadjaja u narodu, razdoblja u vremenu, što je urodilo kronografima i povjestničarima, koji su znali ljudstvu pričati o prošlosti i tečaju svijeta, što je zanimalo sve slojeve naroda.

U narodima je trebalo ljudi, koji su se razumjeli u starinske običaje, po kojima se je pravda krojila i razmirice ljudske razpravljale. Te bi ljude narod postavljao za sudije i urednike njihovih odnošaja, pak da se već jednom uvede red, kojega se svatko držati morao, dali bi im ustanoviti zakonske uredbe, koje će vezati svakoga u narodu, a time su oni postali zakonoše, a njihovi zakoni vrelo zakonodavstva, iz kojega su potonji zakonoznanci crpli svoje znanje i vještinu u zakonodavstvu.

I tako su životne prilike prastaroga svijeta iznijele gotovo sve vrste umjenja i znanja i stvorile zametak razvoju potonjega svijeta, koji je tomu dodavao, gdješto mijenjao i dotjerivao, dok se je

razvilo ono umjenje i znanje, u kojem je živio i dalje se razvijao stari svijet, koji je mnogo toga već u svoje vrieme dotjerao do neke savršenosti, na kojoj se je rodila današnja svjetska prosvjeta i napredak prosvijetljenih novovjekih naroda. A naučno istraživanje imade pune ruke posla, da tu starinu sakupi i razvrsta u naučne sustave, koje proučava velika poredbena (komparativna), znanost koja je već do danas u svoje područje uzela mnogo toga iz onih prastarih vremena, a ne prestaje jednako tražiti i iznositi one pojave iz prastaroga doba, da osvijetli ljudsku prošlost, koja je uz sav napredak na tom polju još veoma tamna i nepoznata. Ima medjutim nade, da će marljivu i nepristranu radu poći za rukom naći još mnogo toga nepoznata, a napose naći ključ, kojim će otvoriti razumijevanje onih starina, koje se odgonetati i protumačiti do dana današnjega jošte nijesu dale.

26. ZAGLAVAK.

Mi se dijelimo od prastaroga svijeta. Pratismo ga kroz jedno četiri tisuće godina, za koje vrijeme je čovječanstvo prodrlo u sve strane svijeta prozašavši iz Azije, kako to mi iz važnih razloga zaključujemo. U Aziji, toj kolijevci svojoj, započelo je ono već za toga prastaroga doba nekaki državni život, koji je u svojim zamecima pokazao veći ili manji napredak, koji je imao u sebi uslove duljega ili kraćega opstanka, ali je položio temelj drugim državnim ustrojstvima, pa tako je posredovanjem tih preživio stara vremena i dopro do nas.

To naše prastaro doba ide sve do pred šest tisuća godina, kad nam se otvara povjesno doba, kojega je najznatniji pojav prodiranje istočnih Arijaca u Indiju i osvajanje domovine prasjedilaca indijskih, koji su se zvali Dravide. Po nekim navodima iz svemirskoga položaja zvijezda, iz astronomije, što se spominju u starijem dijelu Veda, proračunano je, da su Arijci prodirali u Indiju sa sjevera nekako prije šest tisuća godina. Tim se započinje u Indiji doba one velike stare indijske uljudbe, koja se može natjecati sa svakom drugom uljudbom staroga doba. Priračuna li se tomu vremenu od šest tisuća godina prastaro doba od četiri tisuće godina, dobiti ćemo po prilici ono vrijeme od jedno deset tisuća godina, koje mi dajemo razvoju čovječanstva na zemlji i koje odgovara svim pojavima u životu ljudskom, koliko ga mi poznamo. Što se je s čovjekom dogadjalo prije tih vremena, kojima se mi bavismo već i kanimo se dalje baviti, to može biti predmetom naučnoga istraživanja do mile volje, koje istraživanje dakako razbor i pravedan sud voditi mora.

Prema tomu razboru i sudu isključuje se bezuvjetno svako slijepo i slučajno izvijanje i razvijanje svijeta iz nekakih tajnih i nepoznatih sila prirode, koje tokom beskrajnoga postanka rade i proizvedoše sve, što u svijetu imade i što neprestanim bivanjem jošte nastati mora ili može. Jer je naše nepokolebljivo uvjerenje, da je taj svijet i savkoliki svemir djelo volje i ruku Božjih. Dočim se dakle u jednu ruku daje svaka čast znanstvenomu radu i potpuna sloboda pravomu naučnomu istraživanju, ne može se u drugu ruku nikako dopustiti samovolja u smućivanju i zavagjanju neukoga svijeta slutnjama i nagagjanjima, koja se ne temelje na nepobitnim razlozima i dokazima. Da je razložno naše uvjerenje i držanje, služi nam dokazom i ovo razmatranje dojakošnjega tečaja svijeta i njegova razvoja, koji mi postavismo na slobodni izbor i vlastitu odluku čovjeka, jer se takovo odregjenje, po kojem bi čovjek na ovaj način bitisao na zemlji, kako on živi, s izvorom njegovim, vječnom pravdom, ne bi nikako slagalo. A taj nesklad dovesti u sklad sa svemirom, njegovim uregjenjem i zakonima, sa svim, što zdrav razum u svijetu nahodi i proučava, ne može nitko, tko zdravo misli i razložno sudi. Što smo do sada vidjeli i što ćemo vidjeti nadalje, sve nas to upućuje na one izvore, koje postavismo temeljem i ishodištem ovomu našemu razlaganju, koje se uvjerava na svakom koraku, kako svijetom vlada nedohitna mudrost i da se njezinoj providnosti mora propustiti razlog, da takovim putem udara tečaj svijeta i njegovih dogogjaja, kako ih bilježi povjest prošlih vremena. Tko će kod zdrava razuma smjeti to sve pripisati slijepu slučaju ili možda zlonamjernoj volji svemogućega bića?

To je naš nazor o svijetu i o čovjeku, kojega nazora oborila nije do dandanas nikoja znanost. Kažemo napose o čovjeku, jer je u sveukupnom svijetu čovjek za sebe mali svijet (microcosmus in macrocosmo). Znanost bo proučavajuć svijet istražuje ga po prirodnim zakonima (fizično), koji vrijede za sveukupni svijet, a čovjeka napose po

prirodnim i vrhunaravnim zakonima prema njegovoj sastavini (sintezi) iz tijela i duše, kako tijelo slijedi prirodni red, u kojem vlada umrlost, a duša vrhunaravni, u kojem vlada neumrlost. Koji toga ne dopuštaju, s tima mi ne vodimo računa, jer oni ne pripoznavaju cijelu jednu i to jaču polovicu čovjeka. Oni će, kako to obično biva, htjeti raspravljati o čovjeku jedino prema prirodnim zakonima, pak što im izagje iz toga računa, to oni drže činjenicom svoga znanstvenoga rada ne obazirući se nimalo na to, da u toj njihovoj činjenici nema svega onoga, što sačinjava duševni i moralni dio čovjeka. Oni će fiziološki razuditi čovjeka i istražiti tijelo njegovo kao svake životinje, pronaći sastavine mu i njihovu prirodu s velikim uspjehom; ali što je s čovjekom i njegovim životom dalje, odakle potječu svi oni pojavi u čovjeka, koji se fiziološki protumačiti ne dadu, o tom se fiziolozi ne brinu, pak ubrajaju čovjeka u životinjsko carstvo prirode. A mi uzimamo čovjeka, kaki jest, kako on živi u svijetu podmirujući svoje prirodne potrebe iz prirode na prirodni način, ali imajući nebrojene potrebe, koje iz prirode na prirodni način nikako podmiriti ne može, već se on kini i muči evo već tisuće i tisuće godina tražeći, kako da zadovolji one svoje duševne zahtjeve, pak se u strahu i u nadi prihvaća kojekakih sredstava, da se umiri i zadovolji, što se prikazuje u njegovoj vjekovitoj borbi s tolikim neuspjesima i zabludama, koje su ispunile sav život njegov u pogledu vjerskih pojmova i ćudorednih zakona.

S toga gledišta promatrajuć svijet i njegovu prošlost proziremo kako tako u ona tamna prastara vremena, kad se je čovjek teškom mukom budio i pridizao opkoljen sa svih strana u neprijaznoj prirodi od nebrojenih životnih neprilika. Tako gledeći u svijet razumijemo ujedno tečaj i razvoj njegov, shvaćamo tešku borbu, razrešujemo krvlju i nepoznatim pismom pisanu povjest čovječanstva, koje razriješiti nikada ne će moći oni, koji čovjeka ne uzimlju kao slobodno i razumno biće s dvojakim redom, naravnim i vrhunaravnim. I što dalje pogjemo tim putem, to više i jače ćemo se uvjeriti o tome, kako su temelji našega razmatranja prošlosti i budućnosti ljudske jedino opravdani. Tim mi stojimo u oprijeci s mnogim suvremenicima, koji se odvažno bore za protivno stanovište; ali im se ugnuti ne ćemo, niti će oni doživjeti pobjede, a mi da smo podlegli bludnjama, koje za neko vrijeme dulje ili kraće smućuju svijet. Ali razumijemo svijet i njegov tečaj, da li je tako u naših protivnika, o tom sumnjamo, jer je istina jedna za sva vremena i sve ljude; sretni su, koji ju uhvate i drže, a može ju naći svatko, tko ju traži čistim srcem i otvorenim okom. Žalosno bi bilo, da je nikako naći ne možeš, no tko zazire od nje i sve prije prihvaća nego ono, što ga zdrav razum upućuje, njemu će ostati tajno i ono, što drugi bjelodano vide.

Svakomu, koji bi se o opravdanosti našega stanovišta pobliže uputiti hotio, preporučujemo dva jezgrovita djelca, dva krasna prijevoda: Što je Krist? Njemački napisao P. Roh. Pak: Što je čovjek? Napisao Konst. Hasert.

DOMINIKANSKI FIL. - TEOL. ZBOR
„AKVINAC"
DUBROVNIK

DIONIČKA TISKARA U ZAGREBU.